

Magyarország a posztkommunista rendszerek világában

1. rész

Bevezető

2021 júniusában jelent meg a Noran Libro gondozásában *A posztkommunista rendszerek anatómiája* című, mintegy 900 oldalas könyvünk. A kötet – amely eredetileg angolul íródott, és előkészületben van az orosz, a román és a spanyol nyelvű kiadás is – a volt szocialista országokban kialakult demokráciák, autokráciák és diktatúrák működéséről kíván átfogó képet adni. Az alábbi 120 pontban foglaljuk össze a kötet legfőbb állításait, bemutatva azt a sűrű fogalmi hálót, amit a posztkommunista régió országainak leírására dolgoztunk ki. A 120 pont emellett – az eredeti kötettel ellentétben – magyarországi fókusszal íródott, a célja pedig, hogy bemutassa: milyen rendszerben élünk, mi jellemzi a magyarországi rezsिम legfőbb aktorait, intézményeit és dinamikáját, és hogy mindezek nyomán hogyan illeszkedik bele hazánk a posztkommunista rendszerek világába.

A magyar maffiaállam

1. Magyarország ma egy posztkommunista maffiaállam. A 2010-ben bekövetkezett autokratikus áttörés leváltotta a patronális demokrácia, azaz a versengő korrump hálók világát, és immár egy egypiramisos, informális patrónus-kliens függőségi viszonyokon alapuló háló létezik a csúcspatrónus, Orbán Viktor

vezetésével. Így a rendszer egészére patronális autokráciaként utalhatunk, amely a posztkommunista régió önkényuralmainak tipikus formája. Az uralmi elit döntései a hatalomkoncentráció és a vagyonfelhalmozás egymástól elválaszthatatlan ikermotívumával írhatók le és érthetők meg.

2. A 2011-ig érvényben lévő vegyes választási rendszer lehetőséget nyújtott arra, hogy 2010-ben a Fidesz a szavazatok 53 százalékával is megszerezze a parlamenti helyek kétharmadát, aminek révén gyakorlatilag korlátlan politikai hatalomhoz jutott. Egyrészt egymaga újraírhatta az alkotmányt, illetve hozhatott meg bármilyen egyéb jogszabályt, másrészt pedig konszenzuskényszer nélkül nevezhette ki a liberális demokrácia hatalmi kiegyensúlyozását szolgáló intézményekbe, azok élére saját klienseit (alkotmánybíróság, médiahatóság, a bíróságokat felügyelő országos tanács, a választásokat felügyelő testületek stb.). A korlátlan alkotmányozási és kinevezési hatalom létrejötte nyomán végbement a demokrácia intézményrendszerének „strómanosodása”: a közhatalmi funkciók többségét betöltők gyakorlatilag – különböző szintű – politikai strómanok, akik pozíciójukból adódó autoritásukkal nem autonóm módon élnek, hanem csak a legalitás szférájába közvetítik a jogilag definiált

intézményeken kívül született döntéseket. Az informális hatalomgyakorlás döntéshozó „szerve” a fogadott politikai család, illetve annak felső régiója, a patrónus udvartartása. Az olyan formalizált, legitim intézmények, mint a párt, a kormányzat, a parlament vagy a különböző érdekegyeztető fórumok, elvesztették döntéshozó szerepüket, és pusztán a fogadott politikai család transzmissziós szíjaivá váltak.

3. A maffiaállam vezetői a gazdasági elit lecserélése és módszeres tulajdonfosztása révén szereznek családi vagyont. A fogadott politikai család az állami erőszak vértelen eszközeivel szerez a maga számára vagyont, s ebben összehangoltan működik közre a parlament, a kormány, az adóhivatal, a kormányzati ellenőrzési hivatal, az ügyészség és a rendőrség. A hagyományos korrupció visszaszorul: nem állami tisztviselőket vesztegetnek meg kenőpénzzel, hanem az állami bünszervezet szed védelmi pénzt. A politikai család vagyonát strómanok, a belső körhöz tartozó oligarchák halmozzák fel, s államilag támogatott eszközökkel, offshore cégek beiktatásával mossák tisztára. A piacgazdaság kapcsolati gazdasággá alakul, ahol a versenypiacokat elfoglalják, patrónus-kliens függőségi láncokat építenek ki, vagy – ha az autonóm pozíciók nem megtörhetők – különböző módokon pacifikálják a megmaradt (például multinacionális) cégeket és társutas oligarchákat.

4. Bár az orbáni autokratikus átörös viszonylag hamar végbement, az autokratikus stabilizáció, a rendszer megszilárdulása sokkal hosszadalmasabb folyamat. A 2010 óta eltelt tíz évben a rendszer igyekezett megtörni a hatalmára potenciálisan

veszélyt jelentő autonómiákat: az autonóm médiát, az autonóm civil szervezeteket, a vállalkozók autonómiáját és az állampolgári autonómiákat is, bár épp az egyéni szabadságjogokat tudta a legkevésbé csorbítani. Ennek magyarázata, hogy Magyarország az Európai Unió tagja, de mivel az egyetlen maffiaállam az EU-n belül, az uniós intézmények csak bizonyos területeken jelentenek valódi korlátot, máshol pedig – leginkább pénzügyi források révén – épp a rendszer stabilizációját segítik elő. A politikai és gazdasági eliten túl a magyar társadalom széles rétegeit is behálózó patrónus-kliens kapcsolatok egyre több embert tesznek érdekeltté a rendszer fennmaradásában, akiknek különlegesen jó perspektívát felmutató alternatívára lesz szükségük ahhoz, hogy egy váltást hosszabb távon is támogassanak.

5. Ami Magyarországon bekövetkezett, nem volt végzetserű, sőt még a posztkommunista térség nagy részén megfigyelhető útfüggőség meghatározottságaival is szembe megy. Az ország nyugati keresztény civilizációs gyökereinek megfelelő liberális demokrácia csupán egy epizód volt a rendszerváltás után, amit 1998 után a közélet fokozatos patronális elfajulása, az informális hálók kiegyensúlyozatlan versenye s végül egy olyan, egyipiramisos patronális háló kialakulása követte, ami sokkal inkább jellemző a tőlünk keletre eső, ortodox és iszlám civilizációs gyökerű régiókra. Ehhez hozzájárult az osztatlan végrehajtó hatalom és az aránytalan választási rendszer intézménye éppúgy, mint a kormányképesség eróziója, a kormányzó pártok hitelvesztése és benualtsága, a 2008-as gazdasági vál-

ság, valamint a hideg polgárháborús politikai klíma.

Makacs struktúrák: civilizációk, útfüggőség és útteremtés a posztkommunista régióban

6. A szovjet birodalom összeomlását követően nem jött el a „történelem vége”: nem teljesült be az az illúzió, hogy a kommunista diktatúrákat csak nyugati típusú liberális demokráciák válthatják fel. Sokáig konszenzus uralkodott abban, hogy egy ilyen irányú lineáris, progresszív fejlődési folyamatnak vagyunk a részesei, a liberális demokráciák normáitól való eseti eltérések pedig kezdetben inkább tűntek „gyermekbetegségeknek”, mint a rendszerek „felnőttkori” személyiségjegyeinek. A 90-es évek politológiai irodalmát a tranzitológia különböző ágai dominálták: annak vizsgálata, hogy hogyan járnak be, illetve milyen nehézségekkel szembesülnek a rendszerváltó országok a liberális demokrácia felé vezető úton.

7. Az ezredforduló körül a tranzitológiát felváltotta a hibridológia, amely annak belátásából fakadt, hogy a rendszerváltás után létrejött, „se nem diktatúra, se nem demokrácia” rezsimek nem szükségképpen „fejlődnek” a nyugati ideál felé, hanem intézményi elemeik összessége képes stabil, *sui generis* rendszereket alkotni. A különféle „hibrid rezsimeket” megragadni kívánó leíró nyelvi kísérletek többnyire valamilyen formában a demokrácia-diktatúra tengely mentén próbálták értelmezni az egyes posztkommunista államok politikai folyamatait: illiberális demokrácia, fogyatékos demokrácia, irányított demokrácia stb. egyfelől, valamint féldiktatúra, választásos önkényuralom, versengő autoriter

rendszer stb. másfelől. Ezek a kísérletek elsősorban a formális politikai intézményrendszerre (a pártokra, a választásokra, az alkotmányra stb.) koncentrálnak, mintha egy rezsimek központját szükségképpen – mint a nyugati társadalmakban – egy a társadalmi cselekvés többi szférájától elválasztott, autonóm logikával rendelkező politikai szféra adná. A posztkommunista régióban azonban nem vagy csak kezdetlegesen válik szét a társadalmi cselekvés három szférája: a politikai, a gazdasági és a közösségi szféra.

8. Hogy egy társadalomban milyen szintű a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztása, az a rezsimek intézményeit működtető szereplők kultúrájában, normáiban mutatkozik meg, miközben az egyes rezsimek típusok maguk is feltételezik a szétválasztás egy bizonyos szintjét (például a liberális demokráciában elválnak a politikus állam és a család iránti kötelezettségei). Ha a legtöbb szereplő normái alapvetően ugyanazt a szétválasztást tükrözik, mint amit a rezsimek formális intézményei elvárnak, akkor a rezsimek fenntartható. Ellentétes esetben a szereplők saját, informális normáik szerint fogják „belakni” és működtetni a formális intézményeket, aminek következtében a kérdéses rezsimek vagy gyenge lesz, és fokozatosan egy fenntarthatóbb rezsimek típusba megy át, vagy pedig célzott (ténylegesen működő) védekező mechanizmusokat kell a degeneráció elkerülése érdekében intézményesítenie. A közösségi cselekvés három szférájának szét nem válása bizonyos, gyakran csak informálisan létező makacs társadalmi struktúrák képében jelenik meg a régió országaiban.

9. A makacs struktúrák fejlődése végigkövethető a történelemben, szétválasztva a kommunizmus előtti, alatti és utáni periódusokat. A kommunizmus előtti időkben a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztása civilizációs határokat követett. Amikor a régiót feudális államok népesítették be, a nyugati kereszténységhez tartozó államok a szférák nagyobb fokú szétválását és autonómiáját mutatták, mint a keleti ortodox, iszlám és kínai civilizációhoz tartozó feudális államok. A szférák szét nem válása egy sor, egymást erősítő tényezőben öltött testet, amelyek a későbbi makacs társadalmi struktúrák huszadik század előtti előképei, előzményei voltak. Ezek közé tartoztak a társadalmi struktúrák szintjén a tradicionális, feudális és személyes kötéseken alapuló hálók, valamint a hatalom és a tulajdon nyílt összefonódása, míg az uralmi struktúrák szintjén a személyes hálók mentén kialakult patronalizmus (függő viszonyok piramisszerű, formális hálózata) és a hatalom és tulajdon összefonódását követő patrimonializmus (a magán- és közszféra szét nem választottsága).

10. Amikor civilizációkról beszélünk, azok Samuel P. Huntington által leírt határvonalait tekintjük meghatározónak, viszont a civilizációk működését Peter J. Katzenstein új, a Huntingtont ért kritikákra reagáló elméletével ragadjuk meg. E szerint a világon számos civilizáció létezik, amelyek azonban belsőleg is plurálisak és folyamatosan változnak. Ami mégis összeköti az egyes civilizációk országait az „egység a sokféleségben” jelszava alatt, az részint a különböző országok elitjeinek meghatározott interakciói, részint pedig a lakosság

által osztott közös civilizációs identitás. Katzenstein kiemeli a civilizációs aktorok (államok, birodalmak, politikai uniók) szerepét, a „csendes terjedés”, a másolás és a nyílt export általuk alkalmazott technikáit, valamint hogy az egyes civilizációkat benépesítő emberekben kialakul egy adottnak vett valóságértelmezés, amely meghúzza számukra a „mi” és a „többiek”, valamint a „jó” és „rossz viselkedés” közti határvonalakat.

11. Szűcs Jenő egy munkájában Európa három történeti régiójáról beszél, melyben Európa második világháború utáni végletes politikai megosztottsága idején érvel Közép-Kelet-Európa léte mellett, mely akkor történetesen a szovjet blokk részét alkotta. Közép-Kelet-Európa keleti határát a nyugati és az ortodox kereszténység határvonalában látta. Szűcs nyomán, a posztkommunista régiót vizsgálva beszélhetünk az egykori szovjet birodalom három „történelmi régiójáról”: a nyugati keresztény régióról, amely a Szovjetunió belüli balti és az azon kívüli, közép-európai államokat foglalja magába; az ortodox keresztény régióról, amelyet az európai szovjet tagköztársaságok, valamint Bulgária, Grúzia, Macedónia, Románia és Szerbia alkot; és végül az iszlám történeti régióról, amelybe Közép-Ázsia volt szovjet tagköztársaságai tartoznak. Ezek a régiók eltérő módon adoptálták a kommunista rendszert, s később, annak bukása után más adaptációs potenciállal rendelkeztek a liberális demokrácia intézményrendszerének meghonosítása szempontjából is.

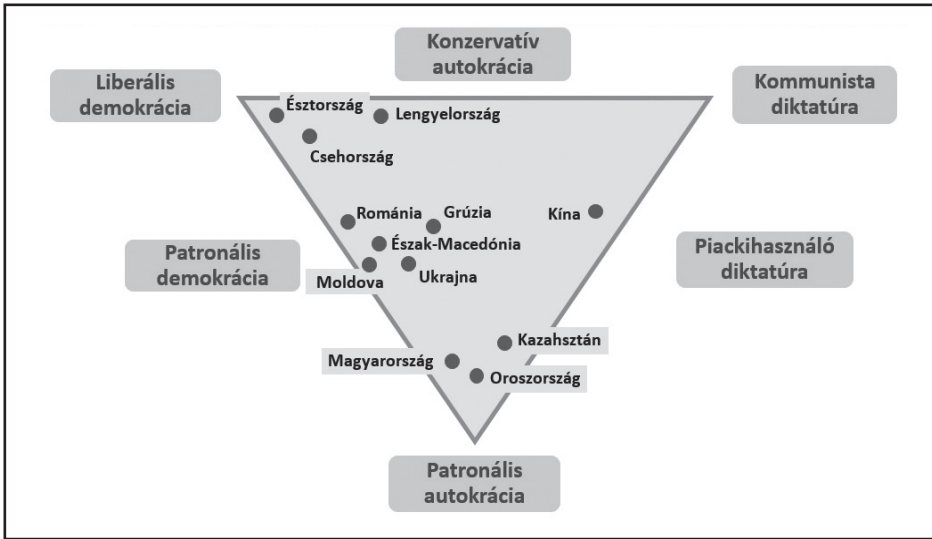
12. A kommunista időkben a diktatúra egyfajta „politikai fedőt” helyezett a különböző civilizációkhoz tartozó országokra. Az 1917 (illetve

1945) után létrejövő kommunista rendszerek nemcsak megakasztották, hanem – ahol már elindult vagy végbement – vissza is fordították a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztását. A magántulajdon és a magánszféra, illetve autonóm közösségek felszámolása a totalitárius kommunista uralmi rend és ideológia keretein belül egyesítette egy neoarchaikus formában a három szférát. Csak míg ez a lépés Közép-Kelet-Európában regressziót, addig Kelet felé haladva az elkülönülés folyamatának megakasztását és a korábbiaktól eltérő módon történő konverzációját jelentette. A feudalizmus tradicionális patronális hálózatait egy bürokratikus patronális háló váltotta fel, miközben a hatalom és a tulajdon összefonódása az állami tulajdon monopóliumában öltött testet. S bár a különböző régiókban a kommunizmus eltérő változatai terjedtek el, a kommunista diktatúra mindenhol hasonló társadalmi folyamatokat indított el, és bizonyos fokig valóban homogenizálta ezeket az országokat.

13. A kommunizmus utáni időkben a rendszerváltás a formális intézmények szintjén hozott változást, nem pedig az azokat működtető szereplők informális normái, azaz a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztása terén. Miközben a liberális demokráciák exportját propagálók abban bíztak, hogy a kommunista hatalmi rendszer összeomlása után a liberális demokráciák politikai intézményrendszere tetszőleges értékstruktúrára ráépíthető, a történelmileg meghatározott értékstruktúrák sajátos önmozgással rendelkező „tektonikus lemezei” nem viselnek el tetszőleges politikai építményeket. Liberális demokráciák ott jöttek lét-

re a posztkommunista régióban, ahol az aktorok szintjén léteztek az ezt támogató normák (8-as pont). Azonban minél kevésbé váltak el – részint civilizációs alapon (9-es pont), részint pedig a kommunizmus hatására (12-es pont) – a politikai, piaci és közösségi cselekvés szférái, annál makacsabban voltak jelen az új rendszerben a korábbi rendszerek társadalmi és uralmi struktúrái. Ezek a demokrácia intézményrendszeréhez alkalmazkodva új formákat öltöttek: így jelentek meg az informális személyes hálók, szemben a tradicionális és bürokratikus hálókkal; az informális patronalizmus, szemben a formális, feudális és pártnémenklatúrához kötődő patrónus-kliens függőségekkel; a hatalom és tulajdon egymást feltételező összefonódása ugyancsak informálisan, a törvényes kereteket megkerülő, illegális módon; valamint a patrimonializáció, az intézmények magánbirtokként történő kezelése a demokrácia kulisszáinak fenntartásával.

14. A makacs struktúrák a rendszerváltás utáni rendszerek patronális jellegét határozzák meg, nem azt, hogy demokráciák vagy autokráciák alakulnak-e ki. Hogy az egyes országok melyik politikai berendezkedésre hajlamosak, abban leginkább két intézményi tényező játszott közre: az osztott végrehajtó hatalom és az arányos választási rendszer. Ezek léte hátráltatja a hatalomkoncentrációt, s így az egypiramisos rendszerek kialakulását, míg ezzel szemben a hiányuk kedvez az autokratikus törekvéseknek. A régió egyes országainak demokratikus fejlődéséhez hozzájárult továbbá a hibridológiai ismert nyugati kötődés és befolyás is, főként az ameri-

1. ábra: A posztkommunista rezsimek fogalmi tere, tizenkét példával (2020-as állapot)

kai demokráciaexport, a betelepülő külföldi tőke, valamint az EU belépési feltételei révén. A belépés után viszont az EU feltételrendszere elvesztette fegyelmező erejét, illetve a belépés előtt is csak azon országok esetében eredményezett liberális demokráciát, ahol a makacs struktúrák nem voltak erőteljesen jelen. Ahol a patronális örökség meghatározó volt, ott a nyugati kötődés és befolyás a tényleges demokratizálódás helyett az álcázás különböző technikáit hívta életre.

15. A posztkommunista régió megértéséhez a rezsimeknek egy új tipológiája szükséges, amely egyszerre reflektál a politikai intézményrendszer és a gazdasági-társadalmi viszonyok rendszerváltás után kialakult rendjére. Kornai János három alaptípusa – demokrácia, autokrácia, diktatúra – nyomán, azokat megkettőzve hat rezsimtípust határozunk meg: a nyugati típusú, plurális hatalomra és a formális intézmények dominanciájára épülő liberális demokráciát

(pl. Észtország); az ugyancsak plurális, de patronus-kliens hálók versenyén alapuló patronális demokráciát (pl. Románia, Ukrajna); a pluralitást megtörő, egypiramisos patronális háló által dominált, egy csúcspatronusnak a politikai és gazdasági szférára kiterjedő informális teljhatalmát megtestesítő patronális autokráciát (pl. Magyarország, Oroszország); az egypiramisos háló által, de formálisan és csak a politikai szférát leuraló konzervatív autokráciát (irányát tekintve pl. Lengyelország); a klasszikus, bürokratikus patronális háló által a politikát és a gazdaságot egybeolvasztó kommunista diktatúrát ('89 előtt pl. a Szovjetunió); végül pedig az egypártrendszer formális hatalmi monopóliumát fenntartó, de a magángazdaságot különböző formákban működtető piackihasználó diktatúrát (pl. Kína). A hat ideáltípus segítségével egy háromszögletű fogalmi teret feszíthetünk ki, amelyben elhelyezhetők a régió országai (1. ábra).

Államtípusok és az uralmi elit természete

16. Az állam a legitim erőszak monopóliumának intézménye, amellyel erőforrásokat rendez el és oszt újra bizonyos földrajzi határok között, az államhatalmat gyakorlókat pedig az uralmi elit elnevezéssel illetjük. Az uralmi elit olyan hatalmi háló, amely mindazokat a szereplőket tömöríti, akik rendelkeznek politikai hatalommal az államgépezet működtetése felett. A különböző uralmi eliteket három alapvető szempont szerint lehet megkülönböztetni: (a) pluralitás, melynek kapcsán beszélhetünk egy központú és több központú hatalmi hálóról; (b) formalitás, melynek kapcsán beszélhetünk döntően formális és döntően informális kötésekben alapuló uralmi elittről; valamint (c) patronalitás, melynek kapcsán beszélhetünk nem patrónus-kliens viszonyokon alapuló, azaz nem-patronális elittről és patronális elittről. A patronális eliteket az alá-fölé rendeltségeken túl azok kényszerítő volta is jellemzi: a hálóba nincs szabad belépés, csak befogadás, beléptetés, behódoltatás, és abból nincs szabad kilépés sem, csak kitaszítottatás. A liberális demokráciák korlátozott politikai elitje döntően formális, több központú és nem-patronális; a kommunista diktatúrák nómenklatúrája ugyan csak formális, viszont egy központú és (bürokratikus) patronális háló. Végezetül a patronális autokráciák uralmi elitje, a lent részletesebben is definiált fogadott politikai család informális viszonyokon alapuló, egy központú patronális háló.

17. Különböző államtípusokat definiálhatunk az uralmi elit céljai, alapvető programja és kormányzás-

hoz való attitűdjé nyomán. Az államműködés uralkodó elve – a jelen fogalmi keret számára – háromféle lehet: (a) a társadalmi érdek elve, amely egy ideológiai, érdek- vagy értékalapú (policy) program megvalósítását jelenti a hatalom kizárólagos birtoklására való törekvés nélkül; (b) az ideológia-végrehajtás elve, amely egy ideológiai program megvalósítását tűzi ki célul a hatalom kizárólagos birtoklására való törekvéssel; és (c) az elitérdek elve, ahol a hatalom kizárólagos birtoklására való törekvés a személyes, saját (patronális) hálóba tartozók vagyontfelhalmozásával kapcsolódik egybe. Ezen elvek segítségével különböztethetünk meg olyan, szakirodalomban használt államelnevezéseket, mint az alkotmányos vagy jóléti állam (amely modellszerűen a társadalmi érdek elve alapján működik), a pártállam (amely modellszerűen az ideológia-végrehajtás elve alapján működik), valamint az alább részletesebben definiálandó maffiaállam (amely modellszerűen az elitérdek elve alapján működik).

18. Az elitérdeket szolgáló államok gyakran szinonimaként használt elnevezései között logikai rend teremthető négy kérdés, illetve értelmezési réteg segítségével. Az első kérdés, hogy mi az uralmi elit természete: ennek kapcsán beszélhetünk olyan államról, ahol az uralmi elitet az informális jelleg dominálja (hálózati állam); ahol az uralmi elit nemcsak informális, de patronális háló is (patronális állam); és ahol ez az informális patronális háló patriarchális családi jellemzőket is megtestesít (klánállam). A második kérdés, hogy hogyan sajátítják ki az intézményeket: ennek kapcsán

beszélhetünk olyan államokról, amelyeket az uralmi elit a magánbirtokokként kezel, de legitim módon (patrimoniális vagy szultanisztikus állam); és olyanokról, amelyekkel ugyanezt teszik, de illegitim módon, jogállamot színelve, a demokrácia kulisszái között (neopatrimoniális vagy neoszultanisztikus állam). A harmadik kérdés, hogy hogyan sajátítanak el tulajdont: ennek kapcsán beszélhetünk olyan államról, amely legálisan adóztat túl és osztja el az ebből származó jövedelmeket (járadékvadász állam); amely illegálisan teszi ugyanezt (kleptokratikus állam); s amely az előbbi módokon túl prédavadászatot, azaz az uralmi elit számára állami erőszakkal megvalósított tulajdonrablásokat is megvalósít (ragadozó állam). Végül az utolsó kérdés, hogy mi az elitérdekű cselekvés jogi státusa: ennek kapcsán beszélhetünk olyan államról, ahol a korrupció nem más, mint vesztegetés, és főként az alsóbb szintű közigazgatás szereplői valósítják meg (korrupt állam); ahol a korrupció felnyúlik a kormányzati szereplőkig, és bizonyos törvények is ennek a jegyében születnek (foglyul ejtett állam); valamint olyan államról, amelyet az uralmi elit maga működtet bünszervezetként (bűnöző állam).

19. Lévén a négy szempont egyazon állam négy különböző oldalára utal, kombinálnunk kell az egyes elnevezéseket, ha egy államot a maga teljességében szeretnénk megragadni. Azt az államot, amely egyszerre klánállam, neopatrimoniális állam, ragadozó állam és bűnöző állam, maffiaállamnak nevezzük. A „mafia” egy fogadott család, amely a patriarchális családfő jogosítványait érvényesíti – a klasszikus maffia

esetében az állami szuverenitással szemben, míg a maffiaállamnál az állami szuverenitás birtokosaként. A maffiaállam nem szervezett alvilág, hanem szervezett felvilág, a parazita állam privatizált formája. A négy említett szempont tekintetében a maffiaállam mindenekelőtt a fogadott politikai család uralmát jelenti (klánállam). A patriarchális családfő, a formálisan elnöki vagy miniszterelnöki szerepet betöltő csúcspatrónus nem kormányoz, hanem rendelkezik: meghatározó a személyes és vagyoni döntések ügyében, s egyben státusmeghatározó is, amely státus rendezi az ő „háza népe”, nemzete személyes szerepeinek és kompetenciáinak teljes körét (neopatrimoniális állam). A csúcspatrónus szabja meg a tulajdonviszonyokat is, mindenki státusa és érdemei szerint (ragadozó állam), de teszi mindezt nem a formális, alkotmányos jogosítványai szerint, hanem azokon túlnyúlva, a hatályos jogszabályokat megszegve (bűnöző állam). Ezért kell semlegesítenie olyan jogállami kontrollmechanizmusokat, mint az ügyészség és az alkotmánybíróság, amelyek nem járnak el a fogadott politikai család tagjai által megvalósított jogtalanságokkal szemben.

20. A maffiaállam, amely az elitérdekű államok *par excellence* képviselője, világosan elválik az alkotmányos, illetve jóléti államoktól, amelyek a társadalmi érdekű államok *par excellence* képviselői. Ez utóbbiak és a maffiaállam közti különbséget leginkább abban lehet megragadni, hogy az állami cselekvés döntően személytelen/normatív vagy személyre szabott/diszkrecionális. A maffiaállamban a jóléti álla-

mokra jellemző normatív juttatások helyett a személyre szabott kegy és büntetés, a normatív szabályozások helyett pedig az egyszemélyi döntéshozatal és eszközszerű jogalkalmazás válik meghatározóvá. S bár a maffiaállam maga is számos adót és juttatást normatívan állapít meg, illetve csak szükség esetén, jutalmazás vagy büntetés céljából avatkozik be a jogrendszerbe, az állami önkény sokkal szélesebb eszköztára áll a vezetők rendelkezésére, mint ami egy alkotmányos vagy jóléti államra jellemző. A közhatalmi intézmények elfoglalása, politikai patronalizálása révén a maffiaállam vezetőjének döntései sokkal nagyobb „önkéntességi amplitúdón” tudnak mozogni, mint egy liberális demokrácia éppen hatalmon lévő politikai elitje esetében.

21. A maffiaállam különbözik az ún. fejlesztő államtól is, amely bár a hatalomkoncentráció és az egyes konkrét gazdasági szereplők kiemelt állami támogatása tekintetében hasonlóságot mutat, nem egyes személyek gazdasági teljesítménytől független vagyonfelhalmozását, hanem egyes vállalatok nyílt gazdaságpolitikai program és teljesítmény szerinti tőkeképzését hivatott elősegíteni. A fejlesztő államok tevékenységükben a formális bürokráciára támaszkodnak, szemben a patronális rezsimek központi elemeként megjelenő informális és patrimonialis viszonyokkal, a rendszer legitimitációjában jóval kisebb szerepet játszó vezető pedig nem a lojalitás szerinti kegyosztás és személyre szabott büntetés kettősére, hanem egy lényegében ideológiai, szakpolitikai program megvalósítására használja autokratikus hatalmát.

22. A maffiaállam korrupció-gyakorlata a hagyományos korrupcióhoz, sőt a patronális demokráciák versengő hálóinak – hazánkban a 70/30-cal fémjelzett – világához képest nem pusztán mennyiségi eltérést, hanem új minőséget is jelent. Ez elsősorban a magánvagyonok bürokratikus kényszerekkel történő újraosztásában és a fogadott politikai család érdekkörébe terelésében mutatkozik meg, illetve hogy ebben koordináltan, egy gépezet részeként vesznek részt a különböző közhatalmi intézmények: a parlament, a kormány, az adóhivatal, a versenyhivatal, az ügyészség, a rendőrség. Ezek számos kombinációban végrehajtott akciói teszik lehetővé a tulajdonosi elit állami erőszak eszközeivel történő átalakítását, kezdve az egyes vállalkozásokat célzottan preferáló vagy diszkrimináló jogszabályalkotástól az adóhivatali mentesítésen vagy végzáláson át egészen az ügyészség és a rendőrség által folytatott, politikai megrendelést követő szelektív bűnüldözésig. Mindez nem lenne lehetséges a politikai hatalom monopolizálása, a hatalmi ágak szétválasztásának felszámolása és ezen ágak csúcspatrónus általi egybefogása, patronalizálása nélkül.

23. A közhatalmi intézmények koordinált használata elválasztja a maffiaállamot attól a bukott államtól is, amely a Szovjetunió összeomlása után számos volt tagköztársaságban kialakult. Az Oroszországban vagy Ukrajnában létrejött oligarchikus anarchia körülményei között, amikor az állam nem volt képes a tulajdon védelmére és a szerződések betartatására, emberek és cégek nagy számban fordultak ún. erőszak-kereskedőkhöz, akik gyakran

a szervezett bűnözés világából léptek át a védelem és támadás hirtelen felszabadult piacára. A központi irányítás gyengesége lehetetlenné teszi a tulajdonviszonyok fentről lefelé történő, maffiaállamra jellemző átrendezését, de egyben teret nyit a hagyományos bűnözők által megvalósított erőszakos, illetve az állami bürokrácia egyes tagjai által kivitelezett szürke cégrablások előtt.

24. Az erőszak-alkalmazás szereplőit a legális-illegális, valamint az állami-magán tengelyek mentén tipizálhatjuk. Így beszélhetünk illegális magán-erőszak-szervezetekről (bűnözői csoportok), legális magán-erőszak-szervezetekről (őrző-védő cégek), legális állami erőszak-szervezetekről (formális jogérvényesítés), valamint illegális állami erőszak-szervezetekről (korrupt célra kisajátított állami szervek). Ezek egymástól nem elválasztva működnek, s többen is igényt tarthatnak egymás szolgálataira: például a legális állam fordulhat bizonyos esetekben legális őrző-védő cégekhez, éppúgy, ahogy egy illegális, például bűnöző állam is felbérelhet magánbűnözőket vagy bűnözői csoportokat bizonyos feladatokra, ha úgy kívánják az érdekei.

25. Az önkormányzatok az állami erőszak-monopólium, illetve bizonyos állam által vállalt feladatok decentralizálását testesítik meg. Bár nagyobb területű maffiaállamokban egyes régiók maguk is képesek helyben leképezni – ún. alárendelt szuverenitású maffiaállamként – a hatalomgyakorlás egész országra jellemző mintázatát, az olyan országoknál, mint Magyarország, az önkormányzatok tekintetében a jogosítványelvonás és az uralmi elithez tartozó, városvezető kliensek

számára informálisan juttatott korlátozott felhatalmazás a jellemző. Ezek a kliensek képesek helyben főpatronussá válni, és saját informális patronális hálót működtetni a helyi hatalom intézményeinek személyes vagyonosodás céljából történő kisajátításával, de csakis a csúcspatronusnak való engedelmesség és feltétlen lojalitás keretein belül.

A politikai szféra

kulcsszereplői: csúcspatronus, poligarcha, politikai stróman

26. A csúcspatronus a patronális autokrácia vezetője, aki formálisan általában a végrehajtó hatalom feje (elnök vagy miniszterelnök), informálisan pedig az egy piramisos patronális háló patriarchális családfő szerepét tölti be. Szemben egy liberális demokrácia miniszterelnökével, aki alkotmányos jogosítványain belül – azaz korlátok között – kormányoz, a csúcspatronus a formális jogosítványain túllépve rendelkezik. A csúcspatronus hatalma tehát nem következik a számára jogilag adott lehetőségekből, tényleges korlátlan hatalmát informális pozíciója, a fogadott politikai család vezetéséből fakadó autoritása határozza meg.

27. A maffiaállamban a tényleges politikai és gazdasági döntéshozás kikerül a formalizált, legitim szervezetek hatásköréből, és a fogadott politikai család központi közegébe kerül, amely persze – szemben egy demokratikus kabinettel, egy királyi udvarral vagy akár a kommunista rendszerek politbüro-jával – nem rendelkezik az uralmi természetéből fakadó legitimitációval. A patronus udvartartása az informális patronális háló központi, valódi hatalommal bíró szereplőit foglalja magában,

akik vagy rendelkeznek formális hatalmi pozícióval (mint egy miniszterelnök csúcspatrónus), vagy nem rendelkeznek ilyennel (mint például egyes oligarchák).

28. A politikai és gazdasági szféra szét nem választásából fakadóan a maffiaállam politikai döntéshozói nem nyugati értelemben vett „politikuskok”, hanem poligarchák. A poligarcha formális politikai hatalomból, politikai vállalkozóként szerez magának informális gazdasági vagyont; politikai hatalma nyílt, míg a gazdasági hatalma, befolyása rejtett. A poligarchák illegitim vagyona, amely fölött informálisan, például gazdasági strómanok közbeiktatásával rendelkeznek, jóval meghaladja mind a formális pozíciójukból fakadó anyagi privilégiumokat, mind pedig a korrupció hagyományos formái révén politikuskok által megszerezhető vesztegetési pénzeket.

29. Az informális kormányzás nyilvános megjelenítője a politikai stróman, aki valódi hatalom nélkül hidalgja át a formális és informális szféra közti szakadékot személyében, formális pozíciójával és jogállásával. A maffiaállamban a közhatalmi funkciók többségét különböző szintű politikai strómanok töltik be, akik nem élnek autonóm módon a közhatalmi pozíciójukból adódó autoritásukkal. Magyarországon kezdetben az első generációs vezető fideszes bajtársak politikai strómanosítása történt meg (frakcióvezető, köztársasági elnök, házelnök), majd következett a külső szakemberek vagy rokonok beemelése ilyen pozíciókba (legfőbb ügyészség, Országos Bírósági Hivatal vezetője), végül pedig már a fogadott politikai család vállalkozói, vállalkozásainak köny-

velői, menedzserei, ügyvédjei kerülnek a végrehajtó hatalom gazdasági kulcspozícióiba (Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, Belügyminisztérium, Nemzeti Fejlesztési Ügynökség).

30. A csúcspatrónus az alá tartozó politikai-gazdasági intézménybirodalmat gyakran informális megbízottakon keresztül koordinálja. A „patrónus keze” – akit az oroszok a *szmotrjaszcsij* („ránéző”) kifejezéssel illetnek – a csúcspatrónus nevében jár el, s az ő akaratát közvetítve felügyeli és instruálja az olyan intézményeket, mint például a fogadott politikai családhoz tartozó médiabirodalom. Hazánkban (oknyomozó riportok tanúsága szerint) ezt a szerepet tölti be például Rogán Antal, aki formális miniszteri jogkörén túllépve hangolja össze a fogadott politikai családhoz tartozó köz- és magánmédiák üzeneteit, vagy Habony Árpád, aki a TV2 tartalmait felügyelte formális felhatalmazás nélkül, a csúcspatrónus informális utasításai és érdekei szerint.

31. A közigazgatásban a Max Weber-i bürokratikus szakigazgatás felülről történő lebontása megy végbe. A patrónus kezének megjelenésével „a tárgyilag körülhatárolt, szabályokban rögzített illetékesség” fellazul; a fogadott család bizalmasai révén „a világosan rögzített, racionális hierarchia” megbomlik; „a szabad szerződés alapján történő, szabályozott alkalmazás és a szabályozott előmenetel” normatív rendszerét lebontják; „a szakmai iskolázottság mint norma” relativizálódik; „a fix fizetést” kísérő folyó javadalmazások és vagyoni jogosultságok, juttatások a hierarchiában emelkedve egyre nagyobb mértékben haladják meg a legális bevételből származó bevételi

forrásokat. Nem „pártkatonák” lépnek az igazgatási irányítás vezető pozícióiba, mert ők nem a párt iránt lojálisak, hanem a csúcspatrónushoz vannak közvetlenül vagy személyes láncolatokon keresztül bekötvé. A kinevezettek a fogadott politikai család legkülönbözőbb szerepeit látják el az igazgatás formális szférájában: stróman, helytartó, komisszár, gazdasízt, pénztárnok stb., mely elnevezések szociológiailag pontosabban írják le e szerepek tényleges funkcióit, mint az igazgatási pozíciók hivatalos elnevezései.

32. Míg titkosszolgálatá egy liberális demokráciában az államnak, egy kommunista diktatúrában pedig a pártnak van, egy patronális autokráciában a titkosszolgálat a csúcspatrónusnak van alárendelve, az ő érdekeit szolgálja ki informális utasításai és hatalma alapján. A Terrorelhárítási Központ (TEK) vezetője – Orbán Viktor korábbi, őrnagyból egy lépésben dandártábornokká avansált személyi testőre, Hajdú János – gyakorlatilag korlátlan „elhárítási” felhatalmazással rendelkezik a rendőri és a titkosszolgálati területeken egyaránt. Bár állami felügyeletét formálisan a – Fidesz ellenzéki időszakában nagy őrző-védő vállalkozással rendelkező – belügyminiszter látja el, ő valójában a csúcspatrónus politikai strómanja. Az állami erőszak-szervezet felett nemhogy valódi ellenzéki ellenőrzés nincs, de még a kormánypárti intézményi kontroll is a személyes, patronális függés helyettesíti. Ezt fogalmazta meg Kóvér László, aki a jogszabályok felett a lojalitás fontosságát hangsúlyozta egy titkosszolgálati vezetőknek tartott, kiszivárgott beszédében. A

korlátok nélküli, politikai célzatú titkosszolgálati akciók ékes példája volt a Pegasus kémiszoftver ellenzéki újságírók és aktív politikusok lehallgatására történő bevetése.

33. Az informális patronális háló különböző típusú személyes ismeretségi hálóból nőhetnek ki, melyek jegyeit korlátozottan a későbbiekben is magukkal cipelhetik. A poszt-kommunista régióban találhatunk példát arra, hogy ez az ismeretségi háló az egykori párt- és titkosszolgálati nomenklatúra (pl. Oroszország, Azerbajdzsán), hogy a háló etnikai alapon szerveződik (pl. Kazahsztán, Kirgizisztán), hogy az etnikai és területi szerveződésen túl a szervezett bűnözés jelenti a háló rekrutációs bázisát (pl. Ukrajna). Magyarországon egy egykori, ifjúsági szervezetként alapított alternatív liberális párt, a Fidesz alakult át patronális hálóvá, melynek bázisát a korábbi egyetemi kollégiumi ismeretségek adták. A Fidesz később egy parlamentáris rendszerben nőtt naggyá, de nyugatias pártból már kormányra kerülése előtt eljutott a vazalluspárt állapotába, ahol a pártelnök – a domináns patronális háló vezetőjeként – már nincs alávetve testületi döntéseknek, és mind a párton belüli, mind pedig ezen keresztül a párton kívüli hatalmi pozíciók betöltése az ő személyes, diszkrecionális döntésén múlik.

34. Kormányra kerülve a Fidesz végleg megszűnt döntéshozó szervezet lenni, és a fogadott politikai család transzmissziós szíjává vált. A Fidesz elnökének a párt alapszabályában is rögzített egyszemélyi döntési jogosítványai 2010-ig még csak a párt döntéshozó testületeinek kompetenciáit relativizálták és a

centralizált, egyszemélyes irányítás kultúráját teremtették meg. De ezen a ponton a Fidesz fejlődéstörténete el is vált a rendszerváltás előtti diktatúra modelljétől. A kommunista rendszerekben a párt legfőbb vezető testülete a főtitkár egyeduralma mellett sem veszítette el teljesen a jelentőségét: aki például Sztálin aktuális bizalmasának, kegyencének számított, az egyben a politbüro tagja is volt. Ezért volt a kremlinológiai irodalom egyik kedvenc témája e testület összetétele változásainak elemzése. A maffiaállamban viszont a tényleges döntések már kikerülnek a párt – mégoly erősen kontrollált – testületeinek köréből, és a patrónus udvartartásába kerülnek át. A párt funkciója, hogy az informális hatalomgyakorlásnak formális, a demokratikus kulisszáknak megfelelő legitim formát adjon, miközben a párt formális vezetésére koncentráló, „párton belüli törésvonalakat” és frakciókat kereső kremlinológiai megközelítés elveszíti létjogosultságát a tényleges hatalom nélküli politikai strómanok sokasága miatt, akik csak végrehajtják a patrónus udvartartásának az informalitás világában született döntéseit.

35. Az ellenzéki pártokat a maffiaállam a következő kategóriákba taszítva igyekszik a hatalom megtartása tekintetében semlegesíteni: marginalizált párt, amely nincs a csúcspatrónustól függő helyzetben, de a központi hatalom általi anyagi ellehetetlenítése, média-hozzáféréseinek korlátozása, illetve aktivistáinak diszkriminálása, kriminalizálása révén perspektívátlan pozícióba van szorítva; domesztikált párt, amely formailag ellenzéki szerepben van, de informális és rejtett

alkuk és zsarolások foglyaként a domináns párttal szemben győzni sohasem képes ellenzék szerepét játszsa el; beolvasztott párt, melynek tagságát és szavazóbázisát a domináns párt döntően magába olvasztja, így üresítve ki a szervezetet; likvidált párt, amely a hatalom által betiltott, anyagilag teljesen ellehetetlenített vagy vezetői bebörtönzésével, esetleg meggyilkolásával felszámolt, a domináns pártra veszélyes ellenzéki párt; és végül a kamupárt, amely nem is számít valódi ellenzéki pártnak, hiszen a központi hatalom által grüндolt, a demokrácia kulisszáiba illeszthető, általa ellenőrzött szervezet.

A gazdasági szféra kulcsszereplői: oligarcha, kliens, gazdasági stróman

36. A politikai cselekvés szférájától nem különváló gazdasági szféra legjelentősebb szereplője az oligarcha. Az oligarcha legális gazdasági vagyomból épít magának politikai hatalmat: gazdasági hatalma nyílt, a politikai viszont rejtett. Szemben a liberális demokrácia nagyvállalkozójával, aki a szabályozott, formalizált kereteket kihasználva lobbizik s köt a politikai szférával mindkét fél részéről önkéntes, szabad belépést és szabad kilépést garantáló üzleteket, a patronális autokrácia oligarchája informális, patrónus-kliens viszonyban áll a csúcspatrónussal. A piaci nagyvállalkozó technológiai vagy szervezeti innováció révén válik „nagygyá”, míg gazdasági pozíciója nem egyes politikai aktorok személyes kegyétől függ; az oligarcha gazdasági pozíciója gyakran kizárólag állami, avagy patronális beavatkozás eredménye, míg jövedelmező-

sége a csúcspatrónushoz való lojalitásától függ. Az ő kegyéből van a gazdasági hierarchia csúcsán, és a csúcspatrónus személyes döntése, hogy az oligarchát megfosztják-e a privilégiumaitól és a kiforgatják-e a tulajdonából.

37. A kiépült maffiaállamban az oligarchák számos típusa különböztethető meg, melyek közül most az öt legfontosabb típusra koncentrálnunk. A fogadott politikai családban legnagyobb befolyással a belső körös oligarchák bírnak, akik eredetileg számottevő saját vagyonnal nem rendelkeztek, s már kezdőtőkájukat is – amolyan zöldmezős beruházásként – politikával összefonódott pozícióból gründolták. Őket követik egyrészt az adoptált oligarchák, akik vagyontuk a korrupit rendszerek klasszikus váltógazdaságában halmozták fel, s a politikai családba történt befogadásuk – védelmet biztosítva – csak stabilizálja pozíciójukat, másrészt pedig a saját nevelésű oligarchák, akiket már az egypiramisos háló kiépülése után juttattak gazdasági pozíciókhoz. Külön típusba tartoznak a behódoltatott oligarchák, akik a rendszer kiépülése előtt viszonylagos autonómiával rendelkező vagy a „rivális csapatban focizó” oligarchák közül kerülnek ki. Behódoltatásukban egyaránt szerepet játszhatnak a maffiaállam viszonyai között elapadó megrendelések, illetve a gazdaságon kívüli erőszak eszközei (adóhivatal, ügyészség, rendőrség stb.). Végül beszélhetünk még társutas oligarchákról is, akik az „átmenet két zavaros évtizedének” legnagyobb oligarchái, kapcsolati tőkájük még a rendszer-váltás előtti időkbe nyúlik vissza, támogatásukat pedig minden politikai oldal egyaránt kereste.

38. Az oligarchák autonómiája leginkább a patronális demokrácia plurális viszonyai között biztosított: amikor egy viszonylag elfogulatlan „döntőbíró” koordinálja az eliteket (Ukrajna a narancsos forradalom előtt), amikor az oligarchák irányítják a parlamentet (Ukrajna a narancsos forradalom után), illetve amikor az oligarchákat egy főpatrónus sem tudja maga alá bekényszeríteni, úgyhogy képesek a politikai szféra szereplőivel kötött korrupit üzletek mellett, kvázi „egyenlő távolságot” tartva megőrizni a mozgásszabadságukat (Magyarország 2010 előtt). A patronális autokráciában azonban már egyértelműen érvényesül, hogy az a főnök, aki a riválisát a törvényhozás, az adóhivatal, az ügyészség vagy a rendőrség bevetésével törvényen kívül tudja helyezni. Amikor a csúcspatrónus – hatalmi monopóliumból adódóan – megtöri az oligarchák relatív autonómiáját, s igyekszik betagozni őket a saját patronális hálójába, már nem „state capture”-ről, az állam foglyul ejtéséről kell beszélünk, hanem sokkal inkább „oligarch capture”-ről, az oligarchák foglyul ejtéséről. Ez természetesen nem előnytelen pozíció, de kiszolgáltatottságot jelent az oligarchák által nem elszámoltatható csúcspatrónusnak.

39. A csúcspatrónus és az oligarchák patrónus-kliens viszonyát az alvállalkozók és beszállítók hálózata terjeszti ki a gazdaság alsóbb szféráira. Hazánkban a gazdaság szereplői közti önkényes szelekciót lehetővé tevő közbeszerzési és a kiemelt állami beruházásokról szóló törvények meghozatala után a maffiamódszer, a patrimoniális elosztás a dolgok intézésének törvényes rendjévé vált.

Így a költségvetési megrendelések és – paradox módon – az európai uniós források lehetővé teszik az „udvari szállítók” rétegének gyorsított és nagy léptékű kialakítását. Egyeseket beemelnek, másokat diszkreditálnak, a gazdasági verseny helyébe a patrónusi koncesszió vagy kizárás lép, miközben tilalmi iránymutatások segítik az alsó szintű döntéshozók tájékozódását. Így vonják patronális kontroll alá, az udvari szállítók függelmi rendjébe szervezve, a gazdaság minél több szereplőjét, akik kapcsán – szociológiai pozíciójukat tekintve – nem is alvállalkozókról, hanem alapvetően kliensekről érdemes beszélnünk.

40. A liberális demokráciában lobbisták közvetítik a nagy gazdasági szereplők érdekeit a politikai szereplőknek. Mindez formalizált viszonyok között és legális előnyökért történik, legyen szó a gazdasági fél érdekében módosított (normatív) szabályozásról vagy a politikai fél részére juttatott pénzügyi (kampány-) támogatásról. A maffiaállam viszonyai között azonban a korrupciós brókerek válnak meghatározóvá, akik mediátorként hozzák össze a korrupciós tranzakció szereplőit, vagy jurátus szakemberként öltöztetik jogi köntösbe az egyébként illegális üzleteket. Két fő típusát érdemes megkülönböztetnünk. Az egyik az intézményi biztosító („kapuőr”), aki a közhatalmi/közigazgatási szervezeten belül biztosítja az illegitim üzlet hivatali háttérét és védelmét. A korrupció hagyományos viszonyai között ő a Max Weber-i bürokrácia hivatalnoka, aki eseti megrendelésre elcsábul, a maffiaállam létrejöttével azonban a korrupciós brókeri tevékenység rendszeressé és felül-

ről elrendeltté válik. A másik jelentős típus a korrupciós tervező, aki a korrump szándékhoz hozzárendeli a megfelelő jogi/intézményi formát. Ide általában nem egyes személyek, hanem cégek tartoznak, amelyek a közpénzek magánzsebekbe történő korrump becsatornázásában segídeknek: ügyvédi irodák, pályázatíró cégek, projektmenedzser cégek stb.

41. Sem a liberális demokrácia, sem a kommunista diktatúra, sem pedig egy feudális rendszer uralmi elitje nincs rászorulva a stróman intézményére. Egyszerűen bennük mindenki az, ami, akár a jogrend, akár az erőszak által. Ezzel szemben a patronális autokrácia működésében kulcsszerepet kapnak a gazdasági strómanok, akik elsősorban a poligarchákat a gazdaságban, különösen annak államtól függő részében helyettesítő személyek. De lehetnek gazdasági strómanjai oligarcháknak is, akik nem kívánják feltárni politikai kapcsolataiknak köszönhető üzleti tevékenységük teljes körét. Három, egymással fokozati viszonyban álló típusát érdemes megkülönböztetnünk: az alkalmi stróman, aki csak a nevét adja egyes korrump üzletekhez (pl. fantomizálás); a prémium stróman, aki pénzügyi szakértelmét is a patrónusa rendelkezése bocsátja; valamint az elit stróman, aki az aktív cégmenedzsmen mellett jelentős magánvagyonra is szert tesz. Poligarchák gazdasági strómanjai lehetnek kvázi „névtelen” emberek, jelentéktelen vállalkozók, de akár adoptált vagy belső körös oligarchák is. Az egy központú patronális háló kiépülésével az oligarchák maguk is a csúcspatrónus elit strómanjaivá lényegülnek, hiszen ő az, aki tény-

legesen rendelkezik a feltételeken hozzájuk tartozó tulajdon fölött.

**A közösségi szféra
kulcsszereplői: kliensek, álcivil
szervezetek, kliensegyház**

42. Szemben a nyílt elnyomást intézményesítő diktatúrákkal, a patronális autokrácia elnyomó természetű a hétköznapok szintjén kevésbé érzékelhető a polgári szabadságjogok eltörlésének hiánya miatt, különösen egy olyan, az Európai Unióba beágyazott és az erőszak kultúráját kevésbé hordozó országban, mint Magyarország. Mindazonáltal a rendszer jellegéből adódóan nehezen tűri a liberális demokrácia gerincét adó polgárokat, vagyis az olyan autonóm egyéneket, akik szabadon gyakorolhatják (a szabad választást, véleménynyilvánítást, gyülekezést, lelkiismereti és gondolatszabadságot stb. garantáló) állampolgári jogukat. A patronális autokráciában az állampolgárok nem szabad „polgárok” többé, hanem szolgálkká, kliensekké válnak egy olyan rendszerben, ahol csak feltételeken, addig a pontig gyakorolhatják a szabadságjogaikat, ameddig az a csúcspatronsus hatalmát nem veszélyezteti. S bár ez a korlát az átlagemberek nagy részét nem érinti, a csúcspatronsus önkényének kiszélesedésével, illetve a diszkrecionális beavatkozás lehetőségének fenntartásával az uralmi elit képes – formális vagy informális eszközökkel – beavatkozni és korlátozni bárki joggyakorlását saját érdekei szerint (illetve hazánkban az EU fellebbviteli fórumain).

43. A civil szférát a patronális autokráciában egyfelől az NGO-k (civil szervezetek) domesztikálása, másfe-

lől a GONGO-k (álcivil szervezetek) megjelenése jellemzi. Míg az utóbbiak bőséges állami juttatások mellett töltenek be rezsimlegitimáló és járadékkifizető funkciókat, az előbbiekkal szemben a maffiaállam többlépcsős domesztikálási módszertant alkalmaz. Az első lépcső a finanszírozás központosítása és helytartói kontrollja, amely a legtöbb NGO-nál célt ér (hiszen azok elsősorban nem a politikai állásfoglalásban, hanem az adott szervezeti cél megvalósításában érdekeltek). A második lépcső, ha a finanszírozási kényszer elégtelen, a patronális média lejárató kampányai, melyek esetében már valóban csak azok a szervezetek nem hátrálnak meg, amelyek az állami hatalom kontrolljának a civil társadalom hagyományos feladatai közé tartozó ethoszát igyekeznek követni. Végül, ha ez sem ér célt, az állam közhatalmi eszközeit használja fel a patrónusi akarat érvényesítése érdekében: Kormányzati Ellenőrzési Hivatal (Kehi), Terrorrelhárítási Központ (TEK), ügyészség, valamint – orosz mintára – a külföldi forrásokot elnyerő civil szervezetek jogi stigmatizációja.

44. Az egyházak különböző funkciókat töltenek be a posztkommunista régió önkényuralmaiban. Míg Lengyelországban Jarosław Kaczyński konzervatív autokratikus kísérletében a katolikus egyház az állammal szoros szövetségben, szakpolitikai irányokra erős befolyást gyakorló érdekcsoportként működik, addig az orosz és a magyar patronális autokráciákban egyaránt informálisan betagozott kliensegyházakról beszélhetünk. Ezek – alárendelt szerepben – nem rendszer-meghatározó, hanem el-

sősorban rendszer-legitimáló funkciót betöltő intézmények, amelyek áthelyezik az uralom legitimációját egy számonkérhető demokratikus alapról egy számonkérhetetlen tekintélyelvű alapra, a közügyeket egy vita alá nem vonható nyelven ritualizálva. A kapcsolat az egyház és a hatalom között világiasan üzleti: hazánkban az 1998-as választáson már a katolikus és a református egyház biztosította a „megtért” Fidesz hiányzó szervezeti hátterét, 2010 óta pedig az uralom társadalmi beágyazottságát segítik elő részint a politikailag nehezen elérhető régiókban és társadalmi csoportokban, részint pedig az oktatásban, az ideológiai indoktrináció eszközeként.

A fogadott politikai család

45. A maffiaállam uralmi elitje szerveződési rendjét, természetét tekintve nagyban különbözik a különféle történelmi analógiákban említett rendszerek uralmi elitjeitől. Mindegyiknél abban, hogy – mint a maffiában szokás – alapvetően családi, illetve a közös üzlet által megpecsételt fogadott családi kapcsolatrendszer révén épül fel. A szervezethez rokoni és lojalitási szálakon keresztül újabb és újabb családok kapcsolódnak, amelyek a fogadott politikai család fejtől kiinduló, erősen hierarchikus, piramisszerű engedelmisségi rendbe tagozódnak. A patronális autokrácia kontextusában a fogadott politikai család egy informális patronális háló, melynek szereplői betölthetnek ugyan különböző formális, politikai szerepeket, nincsenek olyan saját, formalizált testületei, pozíciói vagy tagsága, amelyek kifejeznék a hozzá tartozó szereplők tényleges hatalmi viszonyait.

46. A formális, nyíltan vállalt és definiált pozíciók hiánya az egyik oka annak, amiért nem lehet a fogadott politikai családot feudális elitnek, illetve a maffiaállamot egyfajta „királyságnak” tekinteni. A feudális analógiák rendszerint az „úr-szolga” típusú (patronális) viszonyok sokaságára, az udvartartásra, valamint a személyi hatalom központi jelentőségére építenek. Azonban egy király nem tette magát miniszterelnöknek, nem volt Alaptörvénye, amely kimondta volna, hogy „senkinek a tevékenysége nem irányulhat a hatalom [...] kizárólagos birtoklására”, nem állította a hűbérurai kapcsán, hogy „nem foglalkozik üzleti ügyekkel”, és nem tartatta a vagyonát a lovászfú nevén sem, ugyanis nem volt rászorulva strómanokra. Ő volt a király, és mint ilyen, legitim módon felhalmozhatott, és legálisan rendelkeztetett státusok, tulajdonok és életek fölött. A feudális rendek az uralkodóval ugyancsak egyfajta legitim szerződéses viszonyban álltak, az őket a rendi státusukból vele szemben is megillető jogokkal. A hűbéres is jogszerűen birtokolja a tulajdonát, miközben a hűbérúr jogszerűen meg is foszthatja attól: a vazallusi státus egybeesik a vazallusi helyzettel. A maffiaállam lényege, hogy a polgári jogegyenlőség formális viszonyai között – ezúttal állami – erőszakkal fosztanak meg egyeseket a tulajdonuktól, amelyet jogellenes módon és eszközökkel másoknak adnak. A maffiaállamban a vazallusnak nincs vazallusi jogállása, csak szociológiai értelemben vett vazallusi helyzete.

47. A maffiaállam uralmi elitje nem hasonlít a kommunista diktatúrák nómenklatúrájára sem, hiszen az – formális pozíciók regisztereként

– egy olyan, alapvetően bürokratikus patronális háló volt, ahol a formális pozíciókhoz rendelték hozzá egyes személyeket. Ehhez képest a fogadott politikai család egy alapvetően informális patronális háló, ahol a fogadott család tagjaihoz rendelnek hozzá (gyakran több, különböző szintű) formális pozíciót, miközben a hálóba nem egyes személyeket, hanem családokat fogadnak be. A nómenklatúra tagjainak a párthoz kellett hűségesnek lenni, Szabó Miklós ismert bonmot-jával: „a jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal”. Ezzel szemben a maffiaállamban nem a pártot (a Fideszt), illetve általában nem egy személytelen intézményt, hanem egy konkrét személyt, a csúcspatrónust (Orbánt) illeti meg a fogadott politikai család tagjainak hűsége. Végezetül a nómenklatúra tagjainak személyes privilégiumai csak egy hiánygazdaságban jelentőséggel bír, korlátozott fogyasztási előnyökben nyilvánultak, nem pedig számottevő családi vagyonfelhalmozásban.

48. A fogadott politikai család végül nem tekinthető új uralkodó „osztálynak” sem, hiszen az osztályok – akár a marxi, akár a weberi definíciót használjuk – alapvetően gazdasági jelenségek, melyek belső érdekközösségét és külső, más osztályokkal szembeni érdekeltéréseit a kapitalista munkamegosztás és termelési mód viszonyai dinamizálják. A fogadott politikai család viszont nem ezen tényezőkből fakad: nem alapvetően gazdasági jelenség, szerveződési elve lojalitás szerinti (személyes) és hierarchikus, nem pedig státusalapú (személytelen) és horizontális, tagjainak nincs osztálytudata vagy közös, az adott osztályra jellemző életformája, továbbá keresztbe metszi az osztályhatárokat is, mind a tagsága, mind pedig a hasonló osztályhelyzetű, de illojális vagy más okból kiszemelt gazdasági aktorok ellehetetlenítése vagy tulajdonból való kiforgatása tekintetében. Az orbáni ideológiában hangoztatott új „nemzeti tőkésosztályról” sem beszélhetünk: nem „nemzeti”, hiszen lojalitás és informális függőségi helyzet alapján húz határ vonalat saját nemzetének gazdasági szereplői között; nem „tőkés”, hiszen a fogadott család oligarchái és strómanjai nem rendelkeznek szabadon a saját tőkéjükkel, tulajdonukkal; és nem „osztály”, hiszen kiemelkedő anyagi pozícióját nem a jogegyenlőségen alapuló kapitalista társadalom piaci viszonyainak, hanem a jogegyenlőtlenségen és diszkrecionális beavatkozásokon alapuló patronális hálónak köszönheti.

49. A fogadott politikai család mindenekelőtt „fogadott”, amely az informális háló szerkezetére, illetve az új és régi tagok közti – vérségi és vérségivé szentesített, kvázi vérségi – kapcsolatokra utal; „politikai”, amennyiben vezető tagjai politikai pozíciókat töltenek be, illetve a főhatalom megszerzésére törekednek; valamint „család”, ami a háló belső rendjét, a patriarchális család kulturális mintáit fejezi ki. A legpontosabb analógia a keleti szakirodalomban gyakran használt klán elnevezés, melynek alapja éppúgy lehet nemzetség, mint az egykori nómenklatúra, egy párt, egy kollégiumi baráti társaság vagy a szervezett alvilág. S bár az alapítók és az újonnan befogadott (adoptált) tagok identitása eltérhet, a fogadott politikai család egészére jellemző a patriarchális

család – lent részletesebben leírt – belső kultúrája. A családfő, a csúcspatrónus számára pedig az uralom, a vezetés mintáit tekintve a patriarchális család, a porta, a birtok és az ország izomorf fogalmak: ugyanazt a kulturális, hatalomgyakorlási mintát követi mindegyik szinten. A liberális demokrácia elidegenedett, formalizált, személytelen intézményi viszonyait a vezetés személyes, kedélyes, de ellentmondást nem tűrő formái váltják fel.

50. A patriarchális család belső kultúrájában a csúcspatrónus szerepfelfogását leginkább a római *pater familias* szerepével lehet jellemezni. A római család, mint a *pater familias* kezdetben korlátlan hatalmának alávetett közösség nagyfokú autonómiát élvezett az állammal szemben: a közjog (*ius publicum*) lényegében a magántelkek határáig ért, utána már a magánjog (*ius privatum*) szabályai érvényesültek, amelyek abszolút hatalmat biztosítottak a családfőnek. Ő nem „kormányozta” a családját, hanem rendelkezett felettük, s ez a hatalom kiterjedt az élet egészére, személyre, vagyonra és tevékenységre egyaránt. A római „família lényege – mint Földi András jogtörténész írja – egyazon családfő hatalma alatt állók összessége”, a feleségtől kezdve a vér szerinti és fogadott gyermekeken, valamint a háztartásban élő egyéb rokonokon át egészen a különböző státusú szolganépekig és cselédségig. A „család” szó etimológiája is a „cseléd” szóhoz kötődik, ahogy a latin *familia* is a *famulus*hoz, azaz a szolgálóhoz. A klasszikus maffia azt jelenti, hogy a patriarchális családfő jogosultságait személyek, vagyon és tevékenységek felett illegitim és erő-

szakos módon terjeszti ki a társadalom tőle jogilag minden tekintetben független polgáira, családjaira. A maffia fogadott családjához tartozás az érintettek számára egyszerre kegy és kényszer. A maffiaállamban a politikai család feje pedig ezt az uralmi mintát kívánja nemzeti szinten meghonosítani, immáron az államhatalmi erőszak-monopólium eszközeivel.

51. Ahogy a csúcspatrónus az ország élén rendelkezik státusok és vagyonok fölött, az államhatalom eszközeinek diszkrecionális alkalmazásával egyesek számára menedéket nyújt, míg másoknak igyekszik az integritását megtörni. A menedéknyújtás legfőbb formája, amit az oroszok krisának (tető) neveznek: a fogadott család tagjainak, illetve az ő szabadságuknak és tulajdonuknak az informális, diszkrecionális védelme a jog általi és azon kívüli fenyegetésektől. Egyszerűen szólva a szervezett felvilág tagjai büntetlenséget élveznek: legyen szó a politikai családon kívülről leleplezett korrupciós ügyről, okirat-hamisításról vagy éppen – a hétköznapi értelemben vett – családon belüli erőszakról, nem számít. A kriza központi eleme egy informális rezsimnek, hiszen az pontosan azt jelenti, hogy a formális szabályokat és intézményeket figyelmen kívül hagyják az őket felülíró informális utasítások, pozíciók javára. Ezzel szemben azoknál, akik nem lojálisak, fenyegetést jelentenek vagy egyszerűen csak – a gazdaság világában – csábító prédának tűnnek, az integritásmegtörés morális, egzisztenciális vagy fizikai formáival élnek. Valamennyi formának megvannak a fokozati kategóriái: a fenyegetés, amely (szóbeli) üzenetet, figyelmez-

tetést vagy visszautasíthatatlan ajánlatot jelent; a zaklatás, amelybe már beletartoznak olyan, „figyelmeztető lövések”, amik célja nem a károkozás, hanem a csúcspatrónus szándékainak nyilvánvalóvá tétele; s végül a támadás, amely már az államhatalom eszköztárának ténylegesen levadászási szándékú bevetését jelenti a célponttal szemben.

52. A szervezett felvilág maffiacsaládjában egyetlen bűn létezik, amit megtorolnak: az illojalitás. Az uralmi elit befolyása alá vont társadalmi, politikai, közszolgálati, gazdasági pozíciók egyre szélesebb körében válik a lojalitás az alkalmazás vagy a részesedés feltételévé. A fogadott politikai családból nincs önkéntes, saját elhatározásból történő „békés” kilépési lehetőség. Akit egyszer befogadtak, az vagy elbocsátást nyer a családfőtől, vagy szembe kell néznie privilégiumai elvesztésén túl akár a teljes egzisztenciális ellehetetlenüléssel is. Viszont mivel csak az illojalitás számít bűnnek, más, törvénybe vagy erkölcsbe ütköző dolog elkövetése esetén a fogadott család lojális tagjai számíthatnak a krisára, azaz a csúcspatrónus védelmére. S ha egy túl nagy vihart kavart hazai vagy nemzetközi botrány nyomán valakit be is áldoznak, egy dologban mindig biztos lehet: a politikai család nem engedi el a kezét. Legfeljebb új egzisztenciát teremtenek számára másutt, kivonva őt a nyilvánossággal követhető szférából – feltéve, hogy lojális marad. Ez adja a rendszer erejét: „idegen erőnek” nem szolgáltatják ki a sajátjait. Kulturális értelemben a fogadott politikai családot az amorális familizmus kategóriájával jellemezhetjük: a családtagok iránti szinte

korlátlan szolidaritást a fogadott családon kívüliek iránti szolidaritás szinte teljes hiánya, az elhanyagolás attitűdje egészíti ki.

A politikai szféra népi legitimitációja: alkotmányosság és populizmus

53. A politikai cselekvés szférájának legfőbb intézménye, az állam a felvilágosodás óta népi legitimitáción nyugszik. Nem a hatalmukat Istentől eredeztető uralkodók, hanem a népre, illetve a közjóra hivatkozó vezetők állnak a modern államok élén, beszéljünk demokráciákról, autokráciákról vagy akár a diktatúrák különböző formáiról. Nem véletlen, hogy ha a rezsimek általunk bevezetett háromszögletű fogalmi terének három csúcsbéli típusára – a liberális demokráciára, a patronális autokráciára és a kommunista diktatúrára – gondolunk, mindegyik valamilyen fajta demokráciaként, népuralomként hivatkozik magára. A liberális demokráciát vagy ezzel a névvel, vagy az „alkotmányos demokrácia” elnevezéssel illetik; a patronális autokráciát „szuverén” vagy „illiberális demokráciának” hívják; a kommunista diktatúrát pedig „népi demokráciának”. Másrészt az elnevezések közti eltérések arra utalnak, hogy a népi legitimitációt az egyes rendszerekben különböző módokon interpretálják, és ezen interpretációk más és más típusú állami gyakorlatokat legitimálnak.

54. Liberális demokráciában a népi legitimitációt a konstitucionalizmus narratívájában értelmezik. E felfogás alapja az egyén emberi méltósága, melynek alapján mindenkit megillet, hogy szabad emberként élhessen, nagyfokú autonómiával,

illetve hogy beleszólása legyen abba, hogy hogyan alakítják az életét. Az alkotmányos állam ennek megfelelően tiszteletben tartja minden állampolgár emberi méltóságát (humanista alapú univerzalitás), megvédi minden egyes ember jogait (korlátlan morális felelősség), valamint olyan közéleti viszonyokat biztosít, ahol senki érdekét vagy véleményét nem nyomhatják el (pluralizmus). A konstitucionalizmus a közösségi érdekbeszámítást, azaz a különféle politikák, érdekek és értékek legitim alternatívaként való versenyét s az ezt biztosító intézményrendszert legitimálja. E politikai versenynek öt, egymást követő, de egymásba nyúló fázisát különböztethetjük meg: (1) megvitatás, amikor az emberek békés keretek között kifejezik és megvitatják álláspontjukat politikai ügyekben; (2) egyesülés, amikor az emberek önként dönthetnek, autonóm és egymástól független szervezeteket alakítanak (pártok, érdekcsoportok stb.), amelyek részt vesznek a politikai versenyben; (3) választás, amikor erőszakmentes módon, általános választójog és az emberek tényleges akaratát tükröző szavazás során kiválasztják a vezetőket; (4) törvényalkotás, amikor a választott tisztviselők a társadalom egészére vonatkozó szabályokat hoznak; (5) törvényalkalmazás, amikor a politikai hatalmat ténylegesen használják a folyamatban kiválasztott, népakaratot tükröző politikusok által hozott törvények érvényesítésére.

55. Patronális autokráciában a népi legitimitációt a populizmus narratívájában értelmezik. E felfogás alapja nem az egyén, hanem a közösség: a populista a „népet” és a

„népakaratot” képviseli, illetve más szóval a „nemzetet” és a „nemzeti érdeket”. Ebből az következik, hogy aki a populista ellen van, az a nép, a nemzet és a nemzeti érdek ellen van, s mint ilyen, nemcsak morálisan megvetendő, de egyben illegitim is. Amit látni kell, hogy ha a rezsím minden, a sajátjától eltérő véleményt és cselekedeteire vonatkozó kritikát azzal hárít el, hogy őt választották meg az emberek, s ő a népakarat egyetlen legitim képviselője, azzal ellehetetleníti azokat a célokról és eszközökről szóló vitákat, melyekben a különböző értékrendek és álláspontok ütközhetnének, s melyek folytán a választók megváltoztathatnák a döntésüket a nemzeti érdek mibenlétéről, illetve arról, hogy annak képviselőjére ki a leginkább hivatott. A populizmus magát a népet fegyverzi le: ha a nép bármely tagja kritikát fogalmaz meg, automatikusan a kritikusok illegitim táborában, avagy – Tellér Gyula megfogalmazásában – „az összeszövetkezett hazai és euroatlanti ellenzökből álló »politikai satu«” egyik oldalán találja magát. Így a közösségi érdekbeszámítás felszámolódik, a nép számára pedig nem marad más, mint elfogadni azt a nemzeti-érdek-tartalmat, amit számukra a kormányzat, illetve annak vezetője szab. A populizmus révén tehát a rezsím cselekvése kikerül a nép fennhatósága alól, s minden tartalmi kérdésnek egyedül az uralmi elit válik a meghatározójává.

56. Míg a konstitucionalizmus a közjó interpretálásának közösségi formáját, a közösségi érdekbeszámítást legitimálja, addig a populizmus mint ideológiai eszköz a közjó interpretálásának patronális

kisajátítását valósítja meg. A populizmus illeszkedik a patriarchális családfő uralmi karakteréhez: biztosítja, hogy a csúcspatrónussal szembeni semmilyen kihívás nem lehet legitim; hogy a csúcspatrónus kikezdheti a formális, alkotmányos korlátokat, hiszen a „nemzeti érdek” megvalósítása előtt – definíció szerint – nem lehetnek legitim akadályok; s hogy a csúcspatrónus saját hatáskörében, diszkrecionális módon dönthesse, hogy milyen esetben és okból hagyja figyelmen kívül az említett korlátokat. A populizmus a liberális politikai filozófián alapuló konstitucionalizmus szimmetrikus ellentéte: (1) antipluralista, amely véget vet az ideológiák versenyének; (2) partikuláris morális felelősséget hirdet, amennyiben nem minden ember, hanem csak a „nemzeti érdeket megvalósító” (patronális) aktorok jogait tekintik legitimnek; (3) a társadalmi csoportok érdekeinek sokszínűsége helyébe egyetlen „nemzeti érdek” helyez, felszámolva a közösségi érdekbeszámítás legitimitását; s végül (4) kollektivista, amennyiben az embereket nem autonóm egyénekként, hanem csoportokban („mi” és „ők”) kezeli, pozitív vagy negatív értelemben hivatkozva rájuk.

57. A populizmus áttérést jelent a liberális demokráciák által osztott legális-rationális legitimitációról a szubsztantív-rationális legitimitációra. Max Weber az uralom legális, tradicionális és karizmatikus legitimitációját különítette el, és ennek nyomán, a csúcspatrónusnak a népi legitimitációban betöltött szerepét látva sokan hajlamosak a patronális autokrácia karizmatikus legitimitációjáról beszélni. A populizmus rész-

letesebb elemzése azonban egy másfajta legitimitációs mintázatot sejtet. A legális-rationális legitimitáció lényege, hogy az emberek a dolgok jogszerű rendezését öncélnak tekintik. A választott vezetőket is nem a személyük vagy tetteik, hanem az a tény legitimálja, hogy választottak: hogy a legális intézmények grádicsait megmászva jutottak hatalomra. Ezzel szemben a populizmus keretében a jog és az egyes intézmények fenntartása nem öncél, hanem akkor és csak akkor tekinthető legitimnek, ha a (kisajátított) nemzeti érdek megvalósulását szolgálják. Legális-rationális legitimitáció esetén személytelen intézmények, míg szubsztantív-rationális legitimitáció esetén a személyek vagy velük definiált szervezetek a legitimitáció hordozói. Az előbbinél az uralmi elit a jognak alá van rendelve, a politikában pedig a deliberatív, a közösség különféle érdekeinek beszámításával történő folyamatot tekintik ideálisnak; az utóbbinál a jog a közjó interpretálását kisajátító uralmi elit kiszolgálója, a politikában pedig egy deklaratív, a csúcspatrónus érdekeit érvényesítő és más érdekeket elnyomó folyamat válik elfogadottá.

A politikai verseny intézményeinek semlegesítése

58. Míg a politikai verseny intézményeit egy – ideáltipikus – liberális demokráciában tisztelik és védik, egy kommunista diktatúrában pedig doktriner módon elnyomják és irányítják, addig egy patronális autokráciában semlegesítik őket. Elsőként a nyilvánosság tereit tekintve a maffiaállamban egy a patronális média által dominált kommunikációs tér alakul ki, melynek jellemzője

a különféle médiajogok semlegesítése. A tudás jogát, amely a közérdekű információhoz való hozzájutást garantálja, megnehezítik (titkosítások, adatok kiadásához szükséges perek, közérdekű adatkiadás fizetősé tétele stb.). A beszéd jogát, amely az információ megosztására vonatkozik, gettósítják. Nem arról van szó, hogy ne lennének terei a szabad véleménynyilvánításnak, hanem hogy a kritikus hangot olyan zárt körökbe tudják beszorítani, ahol a már egyébként is a kormány ellenpensei közé tartozók csak egymással diskurálnak, így korlátozott a lehetőség a szélesebb közönség meggyőzésére. A választás jogát, amely az információforrások sokszínűségére utal, korlátozza a patronális média, amibe beletartozik mind az elfogult állami média, mind pedig az (ellenzéki) magánmédiákat kiszorító, strómanokhoz és oligarchákhoz köthető magán-médiabirodalom. Végül a kapcsolódás jogát, amely az online információátadásra és diskurzusra vonatkozik, hazánkban még nem sikerült a hatalomnak – mint Oroszországban – hatósági eszközökkel hatékonyan korlátoznia, viszont igyekszik semlegesíteni egyfelől az intézményes trollhadsergek zajkeltésével, másfelől az öncenzúra kultúrájának megteremtésével.

59. A tüntetések, utcai demonstrációk tekintetében a maffiaállam a demobilizáció direkt és indirekt technikáit alkalmazza. A direkt technikák közé tartozik az elfogult jogegyen-súlyozás: a liberális demokrácia is ismeri az egymással ütköző jogok problémáját (például a gyülekezéshez való jog másokat korlátozhat a szabad mozgásban, vagy veszélyt jelenthet a közrendre), viszont míg az

alkotmányosság az ilyen problémák elfogulatlan, kompromisszumos megoldását támogatja, addig egy patronális autokráciában a politikailag veszélyesebb alapjogot nyomják el a kevésbé veszélyes alapjog javára. Az indirekt technikák közé tartozik az egyszerű ignorálás éppúgy, mint az egyes társadalmi csoportok „megvásárlása”, az egyes tüntetésvezetők elítélése révén a kritikus tömegekre történő ráíjesztés, valamint a kiszervezett állami elnyomás eszközei (hazánkban focultrák, Oroszországban a paramilitáris Kozákok). A hatalommal szembeni, kritikus tüntetéseket két nagy csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy legitimitást megkérdőjelező tüntetésekről vagy szakpolitikát megkérdőjelező tüntetésekről beszélünk-e. Az utóbbi esetén egyes csoportok – diákok, pedagógusok, egészségügyi dolgozók stb. – fogalmazzák meg egymástól elkülönülten csak a saját területükre vonatkozó kritikáikat. Ezeket a hatalom leszerelheti részízéretekkel, vagy egyszerűen ignorálhatja őket, megvárva azok kifulladását. A legitimitást megkérdőjelező demonstrációk azonban kilépnek saját területük szakmai kritikájából s egyben a rezsím politikai logikájából is: kormánykritikai paradigma helyett rendszerkritikai paradigmát testesítenek meg (119-es pont).

60. Az érdekcsoportok és lobbizás tekintetében világosan elválik a liberális demokrácia a maffiaállami berendezkedéstől. Ha egyes vállalatokról beszélünk, akkor – mivel a döntéseket nem a parlamenti képviselői szerepben ülő strómanok hozzák, a jogszabályok pedig csak korlátozott szerepet játszanak a cégek sikerességében – a lobbizás cél-

pontjának nem a törvényhozásnak, hanem a patrónus udvartartásának kell lennie. Ha csoportokat vizsgálunk, akkor érdemes különböző szempontok szerint szétválasztani az üzleti csoportokat az informális patronális hálóktól. Az üzleti csoport vállalkozók – autonóm aktorok – horizontális szövetsége, akiknek a tevékenysége homogén, és szektorspecifikus érdekcsoportot alkotnak, hiszen normatív, a szektor valamennyi tagjára vonatkozó szabályozásokat (adók, vámok, környezetvédelmi vagy munkajogi lazítások stb.) próbálnak elérni. Az informális patronális háló azonban oligarchák és poligarchák – egymással függő, patrónus-kliens viszonyban álló aktorok – vertikális szövetsége, akiknek a tevékenysége heterogén és szektorsemleges („mindenevő”), hiszen nem a csoport vagy a szektor, hanem egyes személyek kapnak rájuk szabott, diszkrecionális kedvezményeket, támogatásokat (78-as pont). A patronális autokráciát egy informális patronális háló dominálja, ami természetesen nem jelenti azt, hogy – országspecifikus módon – ne lehetnének jelen például Magyarországon befolyásos üzleti vagy más érdekcsoportok is, amelyeket külföldi háttérük miatt a csúcspatrónus nem tud dominálni (112-es pont).

61. A patronális autokrácia tipikus pártrendszere dominánspárt-rendszer vagy álellenzékkel (mint Törkmenisztánban), vagy pedig kompetitív szegéllyel (mint Oroszországban vagy Kazahsztánban). A „kompetitív szegély” közgazdaságtanból kölcsönvett fogalma arra utal, amikor egy piacon egy domináns vállalat nagyszámú, hozzá képest kicsi vállalattal

áll szemben, amelyek a domináns vállalat árszabásához és terméknálatához kell hogy igazodjanak. A politikai mezőben hasonló logikát figyelhetünk meg: egy domináns párt áll szemben több, hozzá képest kicsi párttal, amelyek kénytelenek követni a domináns párt által szabott kereteket és tematizációt. Azonban – ahogy a piaci modellben is a domináns vállalat nem monopólium, és figyelnie kell a kompetitív szegély esetleges kihívóira – a domináns pártnak, bár az ellenzéknél jóval több erőforrás áll a rendelkezésére (legálisan és illegálisan), elejét kell vennie, hogy az ellenzéki pártok a döntéseiből politikai tőkét kovácsoljanak. Végül a kompetitív szegélyen, az ellenzéki pártok között a verseny gyakran erősebb, mint a domináns párttal szemben. Győzelmi kilátások híján egyes pártok inkább az „ezüst-éremért”, illetve az állami forrásokhoz való hozzáférés maximalizálásáért küzdenek, akár a többi ellenzéki párt kárára (mint hazánkban 2012–2014 között).

62. A választási kampány a liberális demokráciában nem más, mint a piaci (marketing) tevékenység sajátos esete. Mindenképpen „eladni” próbálnak valamit (például egy politikust vagy egy programot), miközben a kampányt lebonyolító szervezet elkülönül az államapparátustól s az igazságszolgáltatás szerveitől. Ez az intézményes biztosítéka annak, hogy egyrészt a kampányok során meggyőzendő polgárok megőrizhessék döntési szabadságukat, másrészt pedig egymással ellentétes célú kampányok versenyezzenek a piacon. Ezzel szemben a patronális autokráciában lojalitásstrukturáló, illetve kiszorító kampányokat lá-

tunk, melyekben a patronális média mellett tevékenyen részt vesznek az állam elvileg független intézményei is. Az ügyészség a kampánystáb részeként perbe fogja a Fidesz politikai ellenfeleinek valamelyik reprezentánsát, kampánymenetrendhez illeszkedően dehonesztáló információkat szivároztat róluk a lojális sajtónak, esetenként pedig előzetes letartóztatással, házi őrizettel vagy a bírósági tárgyalásokon vezetősáron kísért vádlott képével kondicionálják a közvéleményt. Az ügyek kirobantását jól időzítik, ugyanakkor ezek évekig is elhúzódhatnak ítélet nélkül, nyilvános tálalásuk a legkülönbélebb kampányok szezonális ingadozásait követi. A kampányérdekekhez igazított szelektív bűnüldözés érinthet ártatlanokat, a vádak állításainál kisebb ügyekkel zsarolhatókat és bűnösöket egyaránt.

63. A választások a maffiaállamban manipulált választások, melyek két legfontosabb jellemzője – a hibridológiából ismert „egyenlőtlen játéktér” mellett – a választási rendszer egyoldalú átalakítása, amely jellemzően többségi irányba módosítja az eredeti szabályokat, valamint hogy a kormányoldal kampányának orozslánrészét illegálisan, állami források és eszközök magáncélú ki-sajátítása révén valósítja meg. Ha a 2018-as magyarországi választást nézzük, a Fidesznek törvényesen is jóval több állami forrás állt a rendelkezésére, mint a kisebb parlamenti frakciókkal rendelkező pártoknak, de ezt kiegészítette – messze a kampányköltségi limiten felül – az ún. kormányinformációs plakátok törvénytelen, a Fidesz kampányával tartalmilag egyező használata. Törvénytelen az állami hirdetések

célzott, túlázott és dömpingszerű elosztása is, valamint amikor közintézmények (például kórházak) vezetői felszólították a beosztottjaikat, hogy a Fideszre szavazzanak. Az, hogy ennek egy politikailag elvileg semleges közintézmény tekintetében semmilyen negatív konzekvenciája nem volt, mutatta, hogy a törvénysértés eme formája nem spontán akció volt, hanem széles körben elvárt magatartás a kormányzati intézmények vezetőitől. Az állami erőszak durvább eszközeivel, hatósági zsarolással vagy kényszerítéssel a kisebb falvak fideszes polgármesterei élhettek: a Policy Agenda számai szerint a közmunkával erősen érintett településeken 67,1 százalékos volt a Fidesz támogatottsága a falvak 55,4 százalékos átlagával szemben.

64. A patronális autokrácia manipulált választásainak négy funkcióját különböztethetjük meg: lojalitásdemonstráció, amennyiben a vezetők mobilizálják a patronális háló tagjait, akik kifejezhetik a csúcspatrónushoz fűződő lojalitásukat; a patronális háló formális, politikai pozícióinak kontrollált cseréje, hiszen a választás hasznos eszköz más, akár újonnan kialakuló hálózatok kooptálására, pénzek elosztására, valamint a hálóba újonnan bekerülő köztisztviselők „vizsgáztatására” is; stabilizáció és kockázatminimalizálás, kisebb teret hagyva a választásoknál sokkal kérdésesebb kimenetelű forradalmaknak; és legitimáció, hiszen a populizmus is többek közt a választáson elnyert mandátumra hivatkozva deklarálja a populista (kizárólagos) legitimitását. Egy választási vereséggel pedig a csúcspatrónus nem az ellenzéki létet, hanem a büntetőjogi felelősség-

re vonást és a börtönt kockáztatja. Erre számos precedenst láthatunk: egy spanyol politikatudós számításai szerint a második világháború után az ún. personalista rendszerek (amelyeknek a patronális autokrácia egy altípusa) vezetőinek politikai karrierje számúzetéssel, börtönnel vagy halállal végződött az esetek 63 százalékában, jóval gyakrabban, mint a katonai diktátoroké (51 százalék) vagy a legitim abszolút uralkodóké (37 százalék). A posztkommunista régió csúcspatrónusai közül gondolhatunk a számúzetésben élő Viktor Janukovicsra (Ukrajna), a korrupciós vádak alapján két év börtönre ítélt, majd Magyarországra szöktetett Nikola Gruevskire (Macedónia), avagy a nemzetközi nyomásra országát – udvartartásával együtt – magángépen elhagyó Vlagyimir Plahotniucra (Moldova).

65. A populizmus retorikája alapján a népszavazások akár komoly szerephez is juthatnának a rendszerben: a közösségi érdekbiszámítás, illetve a népakarat közvetítésének strukturált intézményei elvetéséhez elvileg illeszkedne ez a nép és vezetője közti „közvetlen kommunikációt” megeremtő intézmény. Azonban ahogy a populizmus ideológiai eszközével is valójában kivonják a nép fennhatósága alól a csúcspatrónus döntéseit, úgy a posztkommunista rendszerek felülről kezdeményezett népszavazásai is a csúcspatrónus közjó-interpretálási monopóliumát voltak hivatottak megerősíteni. Arra használták ezt az intézményt, hogy a csúcspatrónus átléphessen a cselekvését gátló hatalmi korlátokon (pl. a 2004-es fehérorosz, 2009-es aze-ri és 2020-as orosz népszavazások,

amelyek az elnöki ciklusok számát maximáló alkotmányos korlátokat módosították), valamint hogy úgy léphessen fel, mint a nemzeti érdek kizárólagos képviselője (pl. a 2016-os, „illegális bevándorlásról” szóló magyarországi referendum, amely Orbán migránsokról szóló kizorító kampányának állami eszközökkel megvalósított eseménye volt). A régió önkényuralmaiban egy ellenzék által kezdeményezett népszavazás sem történt. A helyi uralmi elitek különböző eszközökkel szabtak gátat az ilyen kísérleteknek: Magyarországon például kiszervezett erőszakkal, a fideszes Kubatov Gáborhoz köthető kopaszok akadályozták meg egy ellenzéki politikus népszavazási kezdeményezését.

Szakpolitika helyett patronális politika, normatív törvénykezés helyett testre szabott lexek

66. A maffiaállamban a közérdek nem esetlegesen, hanem tartósan és a politikai döntéseket alapvetően meghatározó módon rendelődik a magánérdek alá. Ahogy az államműködés uralkodó elve az elitérdek lesz, azaz a hatalomkoncentráció és a személyi vagyonosodás ikermotívuma (17-es pont), a szakpolitikai célkitűzések mint a politikai döntések indítékai háttérbe szorulnak, felszámolódnak. Ha egy rendszert patronális autokráciaként azonosítunk, az olyan területeket, amelyek egy liberális demokráciában a szakpolitika hatókörébe tartoznának – oktatás, szociálpolitika, kultúrpolitika stb. –, érdemes „rezsimspecifikus szemüvegen keresztül”, az elitérdek feltételezésével és a patronális háló szem előtt tartásával vizsgálni. Ez a megközelítés nemcsak harmonizál a

hatalom és autonómia viszonyainak leírására használt elemzési kerettel, de olyan megértést és prediktív erőt is kölcsönöz, amihez nem jutnánk el, ha a motivációra vonatkozó feltételezésünket a rendszer működése helyett a hivatalos szakpolitikai indoklásokból merítenénk. Így ahelyett, hogy a hivatalos célokat következetesen nem szolgáló, szakpolitikai „tévedéseket” regisztrálnánk, a hatalom és vagyon motívumait következetesen szolgáló döntések pontos leírásához jutunk.

67. A rendszer fejlődésében alapvető szerepet játszanak az alkalmazkodáson és a lehetőségek felismerésén alapuló, iteratív folyamatok, így különböző időszakokban különböző intézményeket, területeket céloz meg és próbál a fogadott politikai család számára elfoglalni. Azonban az alapmotiváció változatlan: a szakpolitikának látszó döntések, szerkezetátalakítások vagy reformok valójában mindig a patronalizálás és patrimonializálás, azaz a függőségek kiépítése és a magánbirtokként való igazgatás adott helyzethez igazodó, adott célpont elfoglalására törő és politikai klímát kihasználó döntései. Így szakpolitikák helyett patronális politikákról érdemes beszélni. A döntéseknek szakpolitikai indítékuk nincs, csak szakpolitikai következményük, amennyiben – például hazánkban – a diákok romló PISA-eredményei, a megnövekedett lemorzsolódás, a társadalmi mobilitás esélyeinek letörése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése vagy a kultúra és kutatás pluralitásának és sokszínűségének (egyszóval szabadságának) csorbulása értelmezhető a hagyományos szakmai elemzés fogalmaival is.

68. Mivel a társadalom életét meghatározó döntések a formalizált testületek körén kívül születnek, és a fogadott politikai család hatalmi és gazdasági igényeihez gyakorlatiasan igazodnak, az ellensúlyok nélküli politikai intézményrendszerben a formai, jogi eljárások helyére az önkényes, diszkrecionális cselekvés lép. A törvényhozás egy patronális autokráciában nem a jogszerű, normatív, mindenkire érvényes és számonkérhető szabályok terepe, hanem az eszköz-szerű jog elfogadásának intézménye. S bár egy kommunista diktatúra is eszközszerűen használta a jogot, ehhez való jogát az alkotmány nyíltan kimondta („a párt a társadalom vezető ereje”), önkényességét pedig a törvényi kereteket pontosító, eseti rendeletekkel érte el. Ezzel szemben a fogadott politikai családnál az alkotmány nem a tényleges szubsztantív-rationális, hanem a legális-rationális legitimitációt deklarálja, az önkényességet pedig alapvetően nem rendeletek, hanem a család igényei szerint testre szabott törvények adják. Leszámítva az Orbán által 2020-ban a járványügyi vészhelyzetre hivatkozva bevezetett rendeleti kormányzást, a patronális autokrácia normális működésére az egyedi lexek jellemzők, amikor tömeges *ad hoc* eljárásokkal igazítják a jogi környezetet a politikai család naponta változó igényeihez. A politikai család feje által adott informális, eseti felhatalmazások alapján zajlik a személyre, csoportra, politikai barátokra és ellenfélre szabott jogalkotás: jutalmaz vagy büntet, privilegizál vagy diszkriminál.

69. Patronális autokráciában a demokráciákra jellemző ún. döntéshozó parlament helyett bábparlamentről vagy más szóval transzmissziósszj-

parlamentről beszélhetünk, amely az önkényes döntések lepapírozását szolgálja csupán. Egy liberális demokráciában a parlamenti képviselők politikusok, és magán az uralkodó párton belül is létezik a közösségi érdekeszámítás: van diszkusszió, a párttagok kifejezhetik nemtetszésüket, és megpróbálhatnak az elnökséggel szemben szövetségeseket találni; van asszociáció, a párttagok nyíltan formálhatnak belső frakciókat, platformokat a pártvezetéssel szemben; van választás, a pártvezetőket (sőt olykor a párt jelöltjeit is) belső kampányok nyomán választják meg; van törvényhozás, a pártnak megvannak a belső szabályai, amelyeket a párttagok (ideértve a pártelnököt is) kötelesek követni; és van betartatás, amennyiben a pártszabályzat megszegése fegyelmi eljárást vagy akár kizárást is vonhat maga után. Így a liberális demokráciák képviselői nem pusztá végrehajtók, hanem van lehetőségük formálni a politika irányát. Ezzel szemben a transzmissziósszj-párton belül – amely nem is a döntéshozás valódi szerve – nincs közösségi érdekeszámítás, a maffiaállam parlamenti képviselői pedig pusztá végrehajtók. Politikai strómanok, akiknek nincs *de facto* autonómiájuk és beleszólásuk a párt ügyeinek alakulásába.

Szelektív jogalkalmazás, „rule of law” helyett „law of rule”

70. A jogállamiság elemzésekor érdemes szétválasztani a törvény előtti egyenlőséget, amely az állampolgárok egyenlő, diszkriminációtól mentes jogi státusára utal, és a törvényi utáni egyenlőséget, amely a kihirdetett törvény egyenlő, pártatlan alkalmazását jelenti. Szemben a liberális

demokrácia joguralmával, amely a törvény előtti és utáni egyenlőség elvére épül, a maffiaállamban az uralom joga érvényesül, amikor is a törvény előtti egyenlőséget felváltja a törvény utáni egyenlőtlenység. Egyrészt jogilag, a formális intézmények szintjén minden ember egyenlő, s ennek megfelelően egyenlő bánásmódban is kellene a törvények szerint részesülnie. Másrészt a patronális autokráciákra az informális szabályok és utasítások mentén történő politikailag szelektív jogalkalmazás a jellemző, amely politikai, patronális és lojalitási státusuk szerint különbözőféleképpen kezel barátot és ellenséget, behódolt és be nem hódolt gazdasági szereplőt, politikai szövetségest és riválist. Természetesen ez nem minden ügyre kiterjedő önkényességet, hanem tág önkényességi amplitúdót jelent (20-as pont): az átlagemberek többsége szinte biztos lehet abban, hogy hétköznapi ügyeikbe nem fognak felülről beleszólni. Jogaik azonban feltételes jellegűek, és csak addig vannak érvényesítve, amíg nem keresztezik a csúcspatronsus érdekeit, illetve ő nem akar beavatkozni a jogérvényesítésbe büntetés vagy jutalmazás céljából.

71. A politikailag szelektív jogalkalmazás egyik legfőbb szerve az ügyészség. A posztszovjet térség maffiaállamaiban az ügyészségek – melyek már a sztálini időkben az állami elnyomás központi eszközévé fejlődtek – kiemelt jogi státust élveznek, s elengedhetetlenek voltak a helyi csúcspatronsusok domináns hatalmi pozíciójának megerősítéséhez a politika és gazdaság szét nem való szféráiban. Hazánkban a Polt Péter vezette ügyészség a fogadott politikai család tagjai büntetlenségének bizto-

sítéka s egyben a fideszes kampányok aktív szereplője is (62-es pont). A feljelentések száma már a 2010–2014 közötti periódusban felére-harmadára csökkent éves átlagban, az elutasításuk aránya háromszorosára nőtt, ha pedig mégis indult nyomozás, azokat közel kétszer nagyobb arányban szüntették meg, mint korábban. Az ügyészség azonban nem pusztán a fent említett menedéknyújtásnak (krisa), hanem az integritás megtörésének is az eszköze. Ez pedig nemcsak a fogadott politikai család ellenfeleit érő támadásokra vonatkozik, hanem a fogadott család tagjaira is, akik zsarolhatósága a csúcspatrónussal szembeni fegyelem és lojalitás biztosítója.

72. A zsarolhatóság kulcseleme a kompromat, azaz az olyan anyag, amely kompromittáló információt tartalmaz különböző politikai (pl. hatalommal való visszaélés), gazdasági (pl. sikkasztás, offshore cégek), kriminális (pl. alvilági kapcsolatok) vagy magánjellegű (pl. urizálásról szóló vagy szexuális) tevékenységek kapcsán. A csúcspatrónus kompromatjai természetesen kötődhetnek ellenzéki politikusokhoz vagy gazdasági célpontokhoz is, akiket ezzel az eszközzel lehet a tulajdonukból ki- vagy a patronális hálóba bezarolni. A kompromatnak kiemelt szerepe van a fogadott politikai család feletti kontroll megtartásában is. A kompromat szólhat a hálóba való befogadást megelőző (annak kvázi feltételül szabott, a zsarolhatóságot automatikusan biztosító) ügyekről vagy olyan jogsértésekről, amelyeket a formális jogszabályokkal szemben az informális háló normális működése érdekében szükségképpen követnek el az egyes tisztségviselők és

hivatalnokok. Az oligarchikus anarchia posztszovjet világában (23-as pont) a kompromatnak is kialakult a maga piaca, és oligarchák vívhattak kompromatháborúkat saját médiáik, illetve az általuk foglyul ejtett állami intézmények segítségével. A maffia-államban viszont nem az oligarcha tudja zsarolni a csúcspatrónust, hiszen semlegesítve van a demokrácia azon nyilvánossága és intézményei, amelyek egy esetleges leleplezés nyomán akcióba léphetnének.

73. A bíróságok kapcsán – mint a rendszer számos formális intézményében – gyakran nincs is szükség közvetlen patrónusi beavatkozásra. Mint az orosz rendszert átfogóan leíró Alena Ledeneva rámutat, a hivatalnokok gyakran maguktól is tudják, mi a dolguk az olyan, különböző direkt beavatkozások által generált félreérthetetlen jelzések révén, amelyek nyomán az informális szabályok fokozatosan normává merevednek. Azonban a büntetlenség biztosítása érdekében a fogadott politikai család háromféle módszert alkalmazhat a bíróságok semlegesítésére: az autonómia megtörése, melyben szerepet játszanak a szolgai szerepbe taszított, megalázott bírók éppúgy, mint a bírói kinevezések rendszerének erőteljes centralizálása; közigazgatási bíróságok kiépítése, mint Közép-Ázsiában és Fehéroroszországban, ahol az ilyen különbírók segítségével emelik ki az állam elleni panaszokat a jogállami garanciák rendszeréből; s végül az ügyészség – fentebb vázolt – politikai patronalizálása, melynek révén a fogadott politikai családdal szemben gyakran vizsgálatot sem rendelnek el, nemhogy az ügyeik a bírói szakaszba jutnának.

Magyarország a posztkommunista rendszerek világában

2. rész*

A kapcsolati gazdaság működése és fenntarthatósága

18

74. A huszadik század második felében a közgazdaságtan fősodrának fejlődése jórészt az ún. neoklasszikus szintézis alapvető axiómáinak megkérdőjelezéséből állt. A viselkedési közgazdaságtan a piaci szereplők racionalitásával kapcsolatos nézeteket kérdőjelezte meg; az intézményi közgazdaságtan rámutatott, hogy a piacot nem feltétlenül a kereslet és kínálat egyszerű mechanizmusa vagy az egyéni preferenciák által diktált, önkéntes cserék dominálják. Ha meg akarjuk érteni a posztkommunista régió gazdaságainak működését, akkor nekünk egy harmadik axiómát kell feladunk: hogy az állam segítőkész, a piaci kudarcok korrigálásának intézménye, és beavatkozását kérve elérjük azt a kimenetet, amit a szabadpiac önmagában nem hozott létre. Ha az állam beavatkozik, nem biztos, hogy azt csinálja majd, amit a közgazdászok szerint kéne: az állami beavatkozás tényleges formája az uralmi elit tagjainak (egyéni vagy csoport-) érdekei, illetve az állami szereplők egymás közti és nekik a magánszereplőkkel kialakított kapcsolatai mentén alakul. Ennek belátásával jutunk el a kapcsolati gazdaságtanig, amely magába foglal

bevett elméleteket járadékvadásatról, a szabályozók foglyul ejtéséről, ragadozó államról és a korrupcióról, de ezeket egyesítve, közös axiómájukra rámutatva kijelöli a posztkommunista rendszerek patrónus-kliens viszonyokon alapuló gazdaságainak elemzési keretét is.

75. A modern piacgazdaságban az állami döntéshozók a magángazdaság szereplőivel érdekegyeztető fórumok keretében, illetve lobbizás révén érintkeznek (60-as pont). Bár szakértők – különösen az Egyesült Államok nagyvállalati lobbijait figyelve – gyakran beszélnek a politikai és gazdasági szféra „összefonódásáról”, valójában ez a fajta kooperáció nem jelenti azt, hogy felszámolódna a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztása (8-as pont). Ugyanis egy liberális demokráciában a lobbizás során a politikus politikai előnyöket (pl. kampánytámogatás), a nagyvállalkozó pedig gazdasági előnyöket (pl. kedvező szabályozások) próbál elérni. A két fél azért köt egymással – önkéntes és bármelyik fél által felmondható – üzletet, hogy a saját szférájukra jellemző cselekvésüket elősegítve a saját szférájukban betoноzzák be az elitpozíciójukat. A politikus nem válik vállalkozóvá, és a vállalkozó sem válik politikussá. Ezzel szemben egy patronális autokrá-

---

* A tézisek első részét a *Mozgó Világ* 2022. januári számában közzeltük. – A szerk.

ciában a poligarcha és az oligarcha megjelenése pontosan ezt, a politikai és gazdasági szféra tényleges összefonódását jelenti, amikor a szereplők a saját formális szférájuktól eltérő szférákban szereznek – a piaci vagy politikai cselekvésüket meghatározó – érdekeltségeket. A patronális háló, a fogadott politikai család pedig azt jelenti, hogy a viszony immár nem önkéntes, nincs lehetőség szabad kilépésre egy jobb ajánlat reményében.

76. Patronális autokráciában a piaczgazdaságot felváltja a kapcsolati gazdaság, melynek meghatározó jellemzőit öt pontban foglalhatjuk össze. Első jellemzője a magántulajdon feltételes jellege, illetve hogy a *de jure* és *de facto* tulajdonjogok nem fedik egymást. Mint Douglass North és kollégái írják, a liberális demokráciát magában foglaló, ún. nyílt hozzáférésű rendekben a gazdasági szereplők jogai nem privilégiumok: nem kell részt venniük a politikában, hogy a jogaik érvényesítve legyenek, hogy a szerződéseiket betartassák, hogy ne legyenek tulajdonkiszajátítás áldozatai. Ezzel szemben a kapcsolati gazdaságban a hatalom & tulajdon (*vlaszt & szobsztvenoszt*) érvényesül: nincs hatalom tulajdon nélkül, nincs tulajdon hatalom nélkül. A mafiaállam csúcspatrónusa képes az államhatalom formailag pártatlan intézményeit diszkrecionális alapon, informális utasításokkal bárki ellen fordítani, megfosztva őket a jogaiktól s akár a tulajdonuktól is, védelmet pedig a patronális hálóba való befogadás, illetve a fogadott család érdekeinek tiszteletben tartása nyújt. Egy liberális demokrácia alkotmányos államában a *de jure* és *de facto* tulajdonjogok egybeesnek: a vállalkozó autonóm módon élhet a tulaj-

donához jogilag tartozó használati és irányítási jogokkal. A kapcsolati gazdaságban ezeket az oligarchák és (elit) strómanok részint korlátozottan, a csúcspatrónus felhatalmazásának keretei között gyakorolhatják, részint pedig a poligarchák ki is sajátítanak és *de facto* gyakorolnak olyan jogosítványokat, amik jogilag a különböző szintű strómanjaikhoz tartoznak.

77. A kapcsolati gazdaság második jellemzője a korrupció bűnöző állami mintázata. A korrupció a szakirodalomban leginkább vesztegetést vagy az állam részleges foglyul ejtését jelenti: olyan, alulról felfelé irányuló folyamatokat, amelyek részint nem monopolizáltak (számos korrupciós „megrendelő” és korrumpálható bürokrata van), részint pedig devianciák, amennyiben eltérítik az állam működését a vezetők szándékaitól (megbízó-ügynök probléma). Ez tükrözi az állam segítőkészségével kapcsolatos axiómát, amit fel kell adnunk a kapcsolati gazdaság megértéséhez. Csak így tudjuk értelmezni azt a helyzetet, ahol a korrupció (1) felülről lefelé, az uralmi elitől a gazdasági szereplők felé irányul az alsóbb szintű bürokrácia patronalizálásával; (2) monopolizált, a csúcspatrónus maga válik a korrump eljárások legfőbb szolgáltatójává, informális eszközökkel kényszerítve a bürokrácia tagjait bizonyos aktorok előnyben részesítésére ahelyett, hogy kvázi „szabadon” dönthetnének az alulról jövő korrupciós ajánlatok versenyében; s végül (3) nem deviancia, hanem rendszer-meghatározó elem, hiszen az állam korrump működése immár egybeesik vezetőinek szándékaival. Mind ez messze túlmutat a hazánkban a

rendszer váltás óta tapasztalt párt-finanszírozási anomáliákon, hiszen itt már nem egy párt finanszírozási igényei által generált illegitim források egy része válik magánvagyonná, hanem a politikai vezetés döntéshozó potenciálját használják – nem esetileg, hanem rendszeresen – magánvagyonok gründolására.

78. A kapcsolati gazdaság harmadik jellemzője a járadékok diszkrecionális és részben informális eszközökkel biztosított rendszere. A járadékot úgy definiáljuk, mint a verseny hiányából fakadó profitot. Piaccgazdaságban járadékok keletkeznek olyan állami beavatkozások révén, amelyek (1) normatívak, bizonyos gazdasági szektorokat és társadalmi csoportokat céloznak meg függetlenül attól, hogy azokba konkrétan kik tartoznak; (2) legálisak, a járadékot generáló beavatkozások formális törvényekben, szabályozásokban és adókban öltönek testet; és (3) érdekcsoportok lobbiznak értük, akik a járadékvadászat versengő folyamatában vesznek részt. A kapcsolati gazdaság járadékgeneráló beavatkozásai azonban (1) diszkrecionálisak, bizonyos személyeket, vállalatokat céloznak a csúcspatrónus döntésének megfelelően; (2) legális és illegális elemeket kombinálnak, egyszerre öltve testet formális törvényekben és informális gyakorlatokban; és (3) a fogadott család tagjaihoz kerülnek, a járadékvadászat pedig elveszíti a modern piaccgazdaságokra jellemző versengő jellegét a járadékok felülről történő leosztása révén. A járadékgenerálás négy, egymással kombinálható technikáját különböztethetjük meg: (a) formális diszkrecionális beavatkozás, amikor a járadékot egy testre szabott „lex” hozza létre; (b)

informális diszkrecionális beavatkozás, amikor nem a törvény, hanem annak érvényesítésének informális befolyásolása révén (pl. bizonyos környezetvédelmi szabályokat nem számon kérve) juttatnak valakit versenyelőnyhöz; (c) piacmonopolizálás, amikor egy felülről lefelé korrumpált folyamatban juttatnak valakit nyílt monopolpozícióhoz (pl. kaszinópiac); és (d) piacletrehozás, amikor az állam egy korábban nem nyújtott tevékenységre ír ki közbeszerzést egy meghatározott eladóra szabva (pl. online pénztárgépek rendszere).

79. A kapcsolati gazdaság negyedik jellemzője a prédavadászat. A maffiaállam a legalizált állami erőszak eszközeivel magánvagyonokat kényszerít – olykor az ideiglenes tranzitállamosítás közbeiktatásával – saját érdekkörébe, és osztja újra azokat a fogadott család körében. Ennyiben is különbözik a korrupció „bevett” formáitól, mert itt már a pusztán folyó jövedelmek illegitim eltérítésén túl vagyonok/vagyoni értékű jogok erőszakos újraosztása is zajlik. Ha a központilag vezérelt céglerablás folyamatát egy vállalat (pl. az utcai plakátokkal foglalkozó ESMA) vagy egy ágazat (pl. a bank-szektor) kapcsán akarjuk elemezni, három stációt különböztethetünk meg. Az első a becserkészési szakasz, amikor a ragadozó felméri a préda értékét, a részére potenciálisan juttatható járadékgeneráló beavatkozásokat, valamint a préda mobilitását, menekülési lehetőségeit; a második a levadászási szakasz, amikor a kiválasztott prédát a ragadozó megpróbálja „elejteni” a fenyegetés, zaklatás és támadás diszkrecionális eszközeivel (51-es pont); és végül a harmadik az elfogyasztási szakasz,

amikor a már elejtett préda a fogadott politikai család érdekkörébe és (informális) tulajdonába kerül, és elkezdik a kérdéses cég vagy cégek támogatását is. Ahogy a ragadozóból védelmező lesz, úgy válik a vállalat versenypiaci értéke a kapcsolati piachoz köthető zsákmányértékké.

80. A kapcsolati gazdaság ötödik jellemzője annak domináns mechanizmusa, a kapcsolati piac-redistribúció. Polányi Károly különböztette meg a csere, a reciprocitás és a redistribúció integrációs formáit, amelyek – mint rámutat – minden gazdaságban egyszerre vannak jelen az egyik forma dominanciájával. A kommunista diktatúrákban a domináns mechanizmus a bürokratikus erőforrás-redistribúció volt, ahol a központi tervező szabta meg mind a tulajdoni, mind pedig a termelési szerkezetet. A kapcsolati gazdaságban viszont nem erőforrásokat, hanem piacokat osztanak újra, a csúcspatrónus pedig csak a tulajdonosi szerkezetet szabja meg, a termelési szerkezetet nem. Eközben – Polányi meglátásával összhangban – a kapcsolati gazdaságban sem tűnnek el a párhuzamos mechanizmusok. Egy-egy mellett léteznek versenypiacok, amelyeket a *de facto* magántulajdon és a diszkrecionális állami beavatkozás hiánya jellemez, valamint kapcsolati piacok, amelyeket a fent említett hatalom & tulajdon dominál. Alárendelt mechanizmusként, míg a kommunista diktatúrának korrigáló mechanizmusai (tervalku, gazdasági kampányok, *blat* stb.), a piactudomány pedig torzító mechanizmusai vannak (lobbizás, szürkegazdaság, önkéntes korrupció stb.), addig a kapcsolati gazdaságban annektháló mechanizmusokat figyelhetünk

meg, amelyek révén újabb és újabb, korábban a szabályozott piaci koordináció szerint működő piacot foglalnak el és állítanak át kapcsolati logikára.

81. Az informális patronális háló kapcsolati függésein kívül eső nagyvállalkozók és gazdasági szektorok – többek közt – különadókkal szembeülnek Magyarországon. Különadók már a rendszerváltás táján is megjelentek, rendszerszerű eszkalációjukra azonban 2010 után került sor. Eleinte a költségvetési egyensúlyt biztosító különadók még nem kizárólag átideologizált, büntető sarként jelentek meg. Később azonban a különadók bevételnövelő funkcióját, amely az általános adók (szja, áfa stb.) fő funkciójának is számít, kiegészítették az olyan további funkciók, mint a szektorok közti diszkrimináció (elsődleges pl. a bankadónál), a szektoron belüli diszkrimináció (elsődleges pl. a napelemekre kivetett különadónál), a kiszorítás és piacfoglalás (elsődleges pl. a kereskedelmi láncok különadójánál), valamint a politikai *büntetőjelleg* (elsődleges pl. a végkielégítések 98 százalékos különadójánál). A nehezebben zsarolható, illetve nem járadékoltatható cégekkel pedig – kvázi a különadók inverzeként – stratégiai megállapodásokat kötöttek: Audi, Coca-Cola, Daimler, GE, Microsoft, Richter, Samsung, Sanofi, Synergon és így tovább. A megállapodásban részt vevő cégeknek nyújtott kormányzati előnyök olykor még a pályázati feltételekben is tetten érhetők, mértékük pedig nemhogy elmarad a 2010 előtti, a „külföldi tőke szálláscsinálójának” titulált baloldali-liberális kormányok támogatásaitól, hanem többszörösen meghaladja azokat.

82. A kapcsolati hálón kívül eső kis- és közép vállalkozók eleinte bizonytalansággal, illetve a formális és informális szabályok eltéréseiből fakadó veszteségekkel szembesülnek. Idővel azonban belátják a kapcsolati gazdaság logikáját: hogy piacon maradásuk feltétele nem a szabadpiacra jellemző, „jobb árut jobb áron” versenyében nyújtott teljesítményük, hanem hogy bekerülnek-e a ragadozó állam táplálékláncába. Mivel a gazdaság ezen szereplőit többnyire a 70-es években Balogh Zoltán professzor által ismertetett „behajthatatlan értéktöbblet” elvén, az átvételből származó előnyöket meghaladó költségek miatt hagyják békén, a vállalkozók arra vannak ösztönözve, hogy ne a valódi termelést maximalizálják, hanem a becserkészési értéküket minimalizálják. Ennek számos technikája lehetséges: a vállalat kisebb részekre történő feldarabolása, a profitok elrejtése (a posztszovjet mondás szerint: „ha egy vállalatnak profitja van, akkor rossz a könyvelője”), a belsősöknek és az adóhivatalnak eltérő számokat mutató „kettős könyvelés”, a cég vagyonának kimazsolázása (*asset stripping*), különböző – például offshore vállalatokat közbeiktató – pénzügyi sémák kiépítése stb.

83. A fogadott politikai családon kívül eső bűnözők és saját szakállra dolgozó hivatalnokok ellen a maffiaállam igyekszik fellépni. Ahogy a klasszikus maffia felszámolja a magánbanditizmust, úgy a maffiaállam sem tűri az engedély nélküli törvényteleniséget, és igyekszik azt részint formális sarccal (védelmi pénzzel), részint pedig informálisan engedélyezett törvényteleniséggel felváltani. A maffiaállam négyféle

attitűdjét különböztethetjük meg az engedély nélküli törvényteleniséggel szemben: represszió, amely a kérdéses illegalitás eliminálására törekszik korlátozások vagy nyílt támadás formájában; tolerálás, melynek nyomán – ugyancsak a behajthatatlan értéktöbblet elvén – békén hagyják a partizánkodó aktorokat; megkönnyítés, amikor a maffiaállam rátelepszik egy már kialakult hálózatra, biztosítja annak megszabott keretek közötti kvázi autonóm működését, miközben informálisan adóztatja is a hálózatot; valamint átvétel, amikor a csúcspatronus megtöri a kérdéses hálózatok autonómiáját, és betagozza őket a fogadott politikai család informális patronális rendjébe. Összességében úgy is fogalmazhatunk, hogy a maffiaállam a hagyományos bűnözőkkel együtt egyfajta bűnözői ökoszisztémát alkot, ennek pedig a régióban különböző mintázatait láthatjuk az erős bűnöző állam és mérsékelt engedély nélküli törvénytelenesség együttélésétől (pl. Magyarország) a megkönnyítés attitűdjét tükröző parazitikus szimbiózisig (pl. Oroszország, Üzbegisztán).

84. A kapcsolati gazdaságon kívül eső befektetők megpróbálhatnak hasznot húzni a kapcsolati gazdaság működéséből, és olyan vállalatokba fektetni, amelyek lojális oligarchákhoz vagy strómanokhoz köthetők, s így várható, hogy diszkrecionális támogatásokban részesülnek. A befektetéseket ekkor nem piaci, hanem korrupciós várakozások hajtják, amelyek képesek egyes cégek papírjainak tőzsdei értékét hihetetlen gyorsasággal csillagászati mértékben emelni. Ezt láttuk például Mészáros Lőrinc kapcsán,

akinek a Konzumba való 2017-es bevásárlása a cég papírjainak világrekordszintű árfolyamkiugrását eredményezte, 2018-ban pedig a Fidesz újabb kétharmados győzelme másnapján tőzsdei szereplése újabb csúcst döntött. A befektetők ekkor ún. korrupciós várakozási buborékokat fújnak a tőkepiacokon, ahogy buborékok keletkeznek a nyakló nélküli diszkrecionális támogatások révén is a fogadott politikai család vállalatainál. Az utóbbi esetben zsákmánybuborékról, a vállalatbirodalom piaci körülmények között fenntarthatatlan növekedéséről beszélhetünk. Viszont mivel mindez nem piacgazdaságban, hanem kapcsolati gazdaságban történik, a fogadott politikai család (folyamatos) diszkrecionális támogatása képes a zsákmánybuborékokat kisimítani, illetve „borogatással” fenntarthatóvá tenni.

85. Az utolsó most említendő csoportot az egy központú patronális hálón kívül eső választók jelentik. Feljük irányulnak – a lentebb tárgyalandó ideológiai szólamok mellett – a normatív költségvetési politikák liberális demokráciákból ismert technikái a középosztály autonóm tagjait célzó egykulcsos adótól és családi adókedvezménytől a választási kampányokat kísérő rezsicsökkentésen át a célirányos osztogatásokig. A költségek perverz újraelosztást magában foglaló, elitista módjával szemben így időszakosan a maffiaállamban is előtérbe kerülhetnek az egalitárius újraelosztás eszközei. Választások alkalmával azonban megjelennek az egyszeri, ajándékszerű támogatások is. Szemben az arctalan államapparátus könnyítéseivel vagy

transzfereivel, a közvetlenül kapott ajándékok az emberben a törődés érzését ültetik el: hogy a vezetők gondolnak rájuk és a gondjukat viselik. Ezt a pszichológiai hatást voltak hivatottak kiváltani hazánkban a nyugdíjasoknak adott Erzsébet-utalványok éppúgy, mint a '14-es választás előtt a rezsicsökkentés mértékét kötelező módon, külön kiemelve az emberek számláira írató állami rendelkezések is.

86. A kapcsolati gazdaságból szerzett illegális jövedelmek szerepet játszanak a rezsim, azaz a patronális autokrácia fenntartásában. Ez egyben a kapcsolati gazdaság fennmaradásának is a záloga, ami a politikai és gazdasági szférák szét nem válásából következik. A fogadott politikai család – a luxusfogyasztás nyilvánvaló, gyakran mértéktelen megugrásán túl – háromféleképpen hasznosíthatja a jövedelmeit: felhalmozás, amely a pénzek (magán-) strómanok nevében és különböző offshore-számlákon tartását jelenti; a gazdaságba való újrabefektetés, ami a fogadott politikai család vállalatbirodalmának további növekedését szolgálja a még nem annektált piacokon; és végül a politikába való újrabefektetés, amely a patronális média terjeszkedését, a transzmissziósszíj-párt és az álcivil szervezetek finanszírozását, az ellenzéki pártok és politikusok megvásárlását, valamint spin-doktorok, agytrösztök és közvéleménykutatások kifizetését jelenti. Míg a politikába való befektetés a hatalmon maradáshoz vezet, a felhalmozás pedig a hatalomból való esetleg kikerülés esetén a vagyon megőrzését szolgálja, a gazdaságba való újrabefektetés mindkét időszakra szól. Egyrészt

rengeteg beszállítót, alvállalkozót és persze a vállalatbirodalomban dolgozó embert tesznek érdekeltté a rendszer fennmaradásában, másrészt egy váltás esetén nem lehet az említetteket egy csapásra földönfutóvá tenni, ami megnehezíti a korrump módon szerzett vállalatbirodalom lebontását.

87. A kapcsolati gazdaság nem ragadható meg az eredeti tőkefelhalmozás fogalmával, mert ott – a Marx által leírt folyamatban – a premodern és modern szektor vagy éppen az agrár- és az ipari szektor közti tőkeáramlás történik, melyet tulajdonosváltás kísér. Itt azonban csak a meglévő felhalmozott tőke tulajdonosainak (eredeti vagy másodlagos) cseréjét vezérlik. Az új tulajdonosi garnitúra pedig nem válik valódi vállalkozóvá, mivel szocializációja révén az csak a vállalkozó mezében megjelenő – a csúcspatrónus által meghatalmazott, monopoljogokkal körülbástyázott – járadékoltató. A kapcsolati gazdaságot továbbá nem érdemes a nyugati irodalomban ismert „kapitalizmus változatai” paradigma mentén sem értelmezni, amely hasonló problémákat szül, mint amikor a patronális autokráciát próbálják a „demokrácia változatai” között elhelyezni (7-es pont). Egyrészt a kategorizálás indokolt, hiszen – *de jure*, a formális intézmények szintjén – hasonló elemeket látunk; másrészt viszont a kategorizálás indokolatlan, hiszen – *de facto*, az informális intézmények szintjén – a patronális rendszernek olyan elemei vannak, amelyek rendszer-meghatározó módon írják felül annak formális identitását. Így a kapcsolati gazdaságot a kapitalizmus

egy változataként értelmezni, bár helytálló megállapítás, a formális intézmények hangsúlyozásával a szisztéma piacgazdasággal való öszszemosásával fenyeget.

88. Végezetül a kapcsolati gazdaság nem „haveri kapitalizmus”, amely kifejezés nem utal a patronális autokrácia alapvető jellemzőire. A „haveri” jelző a korrupciós ügyletekben – bár különböző szerepekben lévő, de mégis – egyenrangú feleket, partnereket feltételez; olyan önkéntes – eseti, bár ismételhető – tranzakciókat, amelyek bármelyik fél által tetszőlegesen és következmények nélkül megszakíthatók, illetve ismételhetők. Ezzel szemben a kapcsolati gazdaságot az egypiramisos háló patronális viszonyai határozzák meg, a korrupció rendszeressé és egyben rendszerszerűvé válik, az oligarchák számára pedig a fogadott politikai család kapcsán nincs meg a szabad be- és kilépés lehetősége. A kapcsolati gazdaság nem úgy jön létre, hogy oligarchák vonják ellenőrzésük alá az államot, vagyis nem egy gazdasági érdekcsoport veszi át az egyébként tőle személyileg és szervezetenként is külön álló politika bizonyos szegmensei fölötti rendelkezést, hanem egy politikai vállalkozás teremt magának a politikai szféra patronalizációja révén oligarchakinevezési jogot. Ha a kapcsolati gazdaságot az ún. politikai kapitalizmus változatai közé szeretnénk besorolni, akkor – a haveri, oligarchikus és patronális jelzőkön is túlmutatva – maffiakapitalizmusról érdemes beszélni, amely a fogadott politikai családra utal, és kiemeli a patronális viszonyok központi szerepét éppúgy, mint a felhalmozás törvénytelen voltát.

Társadalmi szerkezet, társadalmi folyamatok

89. A liberális demokráciák tömeges, gyenge személyes kötéssel működő társadalma csak egy sor intézményi garancia oltalmában működőképes. Mark Granovetter híres, a „gyenge kötések erejét” bemutató példájában az álláskeresés kapcsán távoli ismerősöktől szerzett információ csak akkor ér valamit, ha az állás nincs előre leosztva: ha az erőforrásokért nyílt verseny van, amit a társadalmi cselekvés adott szférájának – például munkahelyek kapcsán a gazdaság – szempontjai és normatív szabályai szerint bonyolítanak le. Azonban patronális autokráciában az intézményi garanciák leépülésével együtt az információ helyett a befolyás válik meghatározóvá, az előbbit hordozó gyenge kötések pedig leértékelődnek az utóbbit hordozó erős kötésekkel szemben. Így másfajta hálók is fejlődnek: szemben a Barabási Albert-László által leírt preferenciális csatolódás elvével, ahol az egyes emberek a több kapcsolattal rendelkező pontokhoz kapcsolódnak, a patronális rendszerek társadalmában a csatolódás szempontja a több kisajátított erőforrás lesz. Nyílt, szabadversenyessé rendszerekben alkalmasság alapján létrejöhetnek új központok, ha az emberek úgy döntenek, hogy hozzájuk csatlakoznak inkább a régi kapcsolatuk helyett (szabad kilépés); a korlátozott rendszerben egy központ van, aki elejét veszi az új, tőle független központok kialakulásának, és akitől nem lehet bármikor, egy jobb ajánlatot látva elszegődni (nincs szabad kilépés).

90. A maffiaállam társadalmi klientúratársadalom, amit nem az osztály jellegű – autonóm jogállású,

piaci mechanizmusokon keresztül érvényesülő – viszonyok mentén, hanem a patrónus-kliens viszonyok léte vagy nem léte, illetve típusai mentén érdemes elemezni. Azt a társadalmi csoportot, amely az uralmi elitől, illetve egyes tagjaitól függő helyzetben van, és diszkrecionális alapon meg lehet őket fosztani a pozíciójuktól, klientúrának (*clientage*) nevezzük. A klientúra nem kaszt vagy feudális rend, mert bár alacsony társadalmi mobilitást feltételez, nem formalizált csoport, és nem is osztály, mert részint nem gazdasági mechanizmusok hozzák létre, részint pedig – szemben a modern jóléti társadalmakkal – tagjai autonómiáját és státusát nem védik normatív alkotmányos és szociális intézmények. A klientúratársadalom függő helyzetű, illetve – az előző pontban elmondottak miatt – ebbe kényszerülő klientúrákból áll, valamint különböző nem-klientúra csoportokból, amelyek különböző okokból el tudják kerülni a függőségi helyzeteket. Ezek közé tartoznak azok, akik diszkrecionális alapon meg nem vonható, normatív állami támogatást kapnak (nyugdíjasok, diákok stb.); a középosztály egy bizonyos, autonómiáját megőrizni képes része; és mindazok, akik alávetése aránytalanul drága lenne az általuk remélhető hasznokhoz képest („behajthatatlan értéktöbblet”, 82-es pont).

91. Az egyenlőtlenségek a liberális demokráciákban elsősorban piaci egyenlőtlenségek, amelyeket a piacgazdaság személytelen mechanizmusai, valamint a lobbizás és járadékvádászat torzító mechanizmusai (80-as pont) hoznak létre. Egy klientúratársadalomban viszont a

vagyoni különbségeket nem önkéntes – magánszereplők egymás közti vagy nagyvállalkozók által politikuskokkal kötött – megállapodások generálják, hanem az egy központú patronális piramisban elfoglalt pozíció, illetve a csúcspatrónus személyes döntései. A családfő ugyanúgy felvihet valakit a társadalmi hierarchia tetejére, mint ahogy el is távolíthatja onnan: ahogy az orosz viccben mondják, „Oroszországban nincsenek milliárdosok, csak milliárdos beosztású emberek”. Így nem piaci, hanem patronális egyenlőtlenségekről kell beszélnünk. Hasonlóképp, a kontextus miatt tévedés a munkavállalók kiszolgáltatott helyzete kapcsán „neoliberalizmusról” beszélni, hiszen a piaci reformok, miközben valóban a munkajogok lajtorjázását tűzik ki célul, nem építenek a helyükbe patrónus-kliens függőségeket egy egy központú patronális hálózathoz. A neoliberalizmus atomizál – a patronalizmus vazallizál. Másfelől, míg a piaci reformok a munkaadók munkavállalókkal szembeni hatalmának növelésével járnak, a patronalizmus a munkaadót is megfosztja a hatalmától, amikor a vállalkozókat és oligarchákat függőségi pozícióba taszítja (38-as pont), és részint elvonja, részint pedig feltételessé teszi a formális tulajdonukhoz, tőkéjükhez tartozó jogosítványaikat (76-os pont).

92. A patronális autokráciában a felső klientúra felső részét az oligarchák, alsó részét pedig a jól fizetett felső vezetők és strómanok teszik ki. Szimptomatikus ennek a függőségi helyzetnek a megjelenése az ún. „legbefolyásosabb magyarok” listáján. Míg a hatalommegosztás elvén alapuló, plurális társadalmakban

a befolyásos személyiségek listáján nem egymással hierarchikus, alá-fölé rendelt viszonyban lévő, hanem rendszerint autonóm, egymástól nem függő személyiségek találhatók (politikustól vállalkozóig, médiaszereplőtől egyetemi professzorig), addig a magyar befolyáslistára felkerülők döntő többsége Orbán Viktor kegyének köszönheti befolyását, és e kegy megvonásával önértékén teljesen érdektelenné válik. Bármennyire is szubjektív e listák összeállítása, reflektál a szereplők valós függelmi helyzetére. Ez az uralmi elit csúcsain is leképezi azt a patronális kapcsolatrendszert, amely a társadalmi hierarchia alsóbb szintjeit is jellemzi.

93. A középklentúrába tartozók két fő csoportját – nem jogi, hanem szociológiai pozíciójuk szerint – szolgáló nemesekként és udvari beszállítókként azonosíthatjuk. Ezek a szereplők egy alárendelt, vazallusi helyzetbe szorított réteget alkotnak, korlátozott intellektuális, piaci és gazdasági szabadsággal. A szolgáló nemesek körébe tartoznak a közszolgálati hivatalnokok, a közalkalmazotti értelmiség (a tanároktól az akadémiai dolgozóig), valamint a korábban a közszolgálati körön kívül álló, de jelentős közvélemény-befolyásoló erejű egyéb értelmiségi csoportok is. Ezen körök intézményi autonómiáit a maffiaállam felszámolta, és elindította marginalizálásukat vagy besorozásukat saját szolgáló rendjébe, például a Magyar Tudományos Akadémia patronalizálása, a Magyar Művészeti Akadémia felállítása, valamint a különböző, újonnan létrehozott kamarák révén, amelyek – szemben a fasiszta rendszerek korporációival

– nem rendelkeznek a hatalommal szembeni alkupozícióval. Az udvari beszállítók közé pedig nem mások tartoznak, mint azok az alvállalkozó kliensek, akik áttételesen haszonélvezői az állammal kapcsolatban lévő megrendeléseknek (39-es pont), de akik egyben kiszolgáltatott, függő helyzetben is vannak a fogadott politikai család oligarcháival és strómanjaival szemben.

94. A klientúrátársadalom létrehozása nemcsak a társadalom értelmiségének, munkavállaló elitjének és derékhadának betörését, domesztikálását szolgálja, hanem kiterjed a társadalmi piramis aljára is. Az alsó klientúrába tartozók számára némi mozgásteret biztosító, normatív jóléti támogatások (például munkanélküli-segély) körét és időtartamát szűkítették, megerősítve a függő helyzetbe taszítandók kiszolgáltatottságát. Az alsó klientúrába tartoznak még például a közmunkások, akik nemcsak az ideiglenességgel, kiszámíthatatlansággal és azzal vannak sújtva, hogy a törvényes minimálbér mintegy feléért dolgoznak, hanem azzal is, hogy alkalmazásuk és elbocsátásuk a polgármesterek nem perelhető, diszkrecionális jogköre. Valójában olyan, központilag intézményesített cselédmunkarendszerről van szó, amelyben a foglalkoztatottak jogai és biztonsága még a két világháború közti időszak cselédkönyveseinek státusát sem éri el. Nem véletlen, hogy kénytelenek eltérni, hogy közmunkásként kormányzati pártrendezvények biodíszleteként kell asszisztálniuk, vagy kormánykritikus események ellentüntetőiként demonstrálniuk, vagy éppen helyi potentátok magánbirtokain

dolgozniuk. A 2012-ben Orbán által a jóléti állammal szemben meghirdetett „munkaalapú társadalom” valójában egy minden szintre kiterjedő klientúrátársadalmat jelent, illetve az arra jellemző kiszolgáltatottsági viszonyok intézményesítését.

Az ideológia szerepe a patronális autokráciában

95. Politikai elemzésekben a szereplők ideológiáját általában „készpénznek veszik”: ha valaki konzervatív értékekre hivatkozik, az konzervatív, ha nacionalista szólamokat hangoztat, az nacionalista stb. Ez a gyakorlat azzal az előfeltevéssel él, hogy a szereplők kommunikációja szükségképpen a tényleges céljaikat tartalmazza: hogy az aktorok számára az általuk hangoztatott ideológia egyben cselekvésük vezérfonalát is jelenti. Ez az előfeltevés abban az esetben indokolt, ha a szavak és a tettek összhangját figyelhetjük meg, ha a hatalmi cselekvés ténylegesen a kommunikált ideológiához igazodik. Ebben az esetben ideológiavezérelt aktorról beszélünk, akinek ideológiájával egyben rendszere alapvető jellemzőit is megragadhatjuk, mint például a kommunista diktatúra esetében. Ha azonban a szavak és a tettek nincsenek összhangban, akkor az említett előfeltevés indokolatlan, és ideológiaalkalmazó aktorról kell beszélnünk, akinek az ideológiájával nem ragadhatjuk meg a rendszer alapvető jellemzőit. Még az olyan, látszólag világos célmegjelölésekre is igaz ez, mint Orbánnál a „nemzeti burzsoázia felépítése”, hiszen ebből például nem következnek olyan alapvető jellemzők, mint a nemzeten belüli lojalitásalapú szelekció és a csúcspatrónussal szem-

beni patronális, függő helyzet. Így a csúcspatrónus által hangoztatott ideológiát nem a rendszer leírására érdemes használni, hanem akként kell értelmezni, ami: a kommunikáció részeként.

96. Az ideológiavezérelt aktor kommunikációja értékkohereus, míg az ideológiaalkalmazó funkcionális-kohereus: uralmi modelljéhez változtatja össze a hozzá illeszkedő ideológiai eszközöket (pl. populizmus, 56-os pont), illetve a politikai célszerűség igényeinek megfelelően változtatja ideológiai paneljeit. Elképzelhető, hogy a rezsim egyes területei – például az oktatás – egy konkrét ideológiát követnek, ez azonban az ideológiaalkalmazásnak nem ellentéte, hanem evidens következménye: az egyes alrendszereket a legcélszerűbb, akár más alrendszerek ideológiaalkalmazásával teljesen ellentétes ideológiáknak vetnek alá. Ezek általában olyanok, amelyek vagy „nem sok vizet zavarnak” (pl. kultúrpolitika), vagy közvetlenül szolgálják a jövedelmek korrump elsajátítását (pl. sporttámogatás), vagy pedig olyan meggyökeresedett szövetségeket találnak hozzá, amelyek bizonyos autonómia mellett ideológiavezérelten szolgálják ki a rendszer fő és alapvető céljait (pl. oktatásban az egyház). Ez utóbbiak miatt tűnhet ideológiavezéreltnek az adott alrendszer, miközben a rendszer egésze nem értékkohereus, hanem funkcionális-kohereus: az egyik ponton multiellenes hadjáratot hirdet, a másikon a „munkahelyteremtés” jegyében támogatásokkal halmozza el a külföldi tőkét; az egyik ponton bevándorlóellenes lépéseket tesz, a másikon letelepedési kötvényprogramot indít stb. Ahogy az összeváloga-

tott kommunikációs panelek is lehetnek önmagukban koherensek, úgy az egyes alrendszerekhez választott ideológiák többé-kevésbé konzekvens követése sem érinti a rendszer ideológiaalkalmazó jellegét. Pont így működik az ideológiaalkalmazás.

97. A funkcionális-kohereus kétoldalú: ugyanúgy vonatkozik az ideológia kínálati, mint annak keresleti oldalára, a választókra is. A populista választók jó része megélt tapasztalataira, problémáira keres és kap egy – számára kielégítő – választ. A nyugati demokráciák populistái a bevándorlás és a kisebbségvédő identitáspolitiká miatt megrendülő társadalmi pozíciók, valamint a globalizációhoz köthető gazdasági nehézségek, válságok nyomán próbálják megszólítani „a veszteseket”. A posztkommunista régió populistái – miközben részben teremtik is a keresletüket – gyakran már létező társadalmi feszültségekre reflektálnak, amelyek eredhetnek a rendszerváltás gazdaságiszervezet-átrendeződéseiből, a privatizáció igazságtalannak és hatalomátmentésnek tételezéséből, az intézmények oligarchikus anarchiából következő gyengeségéből, valamint a – szocializmus után hirtelen látványossá váló – vagyoni egyenlőtlenségekből is. A populisták világos oksági kapcsolatba állítják ezeket a problémákat a piacosítással, a liberális politikai elittel, valamint a „gyarmatosító” politikai és gazdasági szereplőkkel. Ahogy Oroszországban a 90-es évek gazdasági összeomlása után a „demokrata” szó vált szitokszóvá, s helyette a köznyelvben a „dermokrata”, azaz szó szerint „szarokrata” kifejezés terjedt el, úgy Magyarországon a „liberális” lett szitokszó, amely „az

átmenet két zavaros évtizedéhez”, az „ellopott rendszerváltáshoz” és „hazánk nemzetközi tőke általi kifosztásához” kapcsolódik.

98. A populista narratíva a „mi” és „ők” felosztásán, illetve e csoportok diszkurzív felépítésén alapul. A „mi” csoport felépítéséhez a csúcspatrónus az „Isten, haza, család” fogalmi köré rendeződő értékeket választja ki, választja le belőlük az uralmi mintázatához nem illeszkedő részeket, és keretezi őket újra a rezsim kontextusának megfelelően. Az „Isten” kiválasztása a racionalitás és felvilágosult vita elvetésén alapul, amit úgy kereteznek, hogy a fogadott politikai családnak nyújtsanak megkérdőjelezhetetlen morális pozíciót. Eközben persze leválasztják az amorális familizmushoz (52-es pont) nem illeszkedő szolidaritás, könyörület és mértékletesség alapvető vallási tanításait. A „haza” érzelmi-erős kötődésű közösség, melynek nevében áldozatot lehet elvárni, azonban a csúcspatrónus hatalmi érdekeinek megfelelően leválasztja belőle a jogegyenlőség politikai nemzetéhez tartozó elvét. A maffiaállam nacionalizmusa nem más nemzetek ellen irányul, hanem a saját nemzetéből történő kirekesztésére mindazoknak, akik nem részei a fogadott politikai családnak, nincsenek a patronális rendben az alá betagozva, vagy éppen opponensei annak. Végül a „család” fogalma kapcsán a populisták a Nyugatot elrettentő példaként használják, és a tradicionális családmodell védelmében lépnek föl, ugyanazon patriarchális uralmi minta társadalmi legitimitását hangoztatva, amit a csúcspatrónus ország élén betöltött szerepe is megtestesít (49–50-es pont).

99. Az „ők” csoport felépítéséhez az ellenségkonstruálás és megbélyegzés technikái tartoznak. A Fidesz vezetői nem antiszemiták, célpontjuk nem a „zsidó”, hanem az antiszemiták politikailag meghódítandó közönsége; és nem is rasszisták, hanem a rasszista érzületűek is a táborukba terelendő célközönségük. Szemben az ideológiavezérelt, például fasiszta vagy idegengyűlölő politikusokkal, a posztkommunista régió populistái váltogatják az ellenségeiket az aktuális politikai légkörnek megfelelően. Az ideológiaalkalmazó megbélyegzésnek sajátos „politikai gazdaságtana” van: annak alapján választanak, hogy melyik csoportnak van a legjelentősebb gyűlölet- és félelemgeneráló potenciálja, továbbá milyen ellenállást tud tanúsítani. „A hajléktalanok” félelemgeneráló potenciálja alacsonyabb, és a többségi társadalomtól elsősorban vagyoni helyzetük választja el őket, így legfeljebb eseti gyűlöletkampányok célpontjaiként szolgálhatnak. A „migránsok” azonban etnikai, vallási, nyelvi és kulturális törésvonalakat is megjelenítenek, így – magas félelemgeneráló potenciáljuk révén – hosszabb időn át alkalmazhatók. Ezen a ponton említendőek az összeesküvés-elméletek is, amelyek szűkségképpen kapcsolódnak a populista narratívához: ha a hazai és nemzetközi kritikusoktól, szervezetektől és egyénektől az aktuálisan megbélyegzett csoportokig minden ellenfélnek az „ők” oldalán kell lennie, akkor ez csak úgy oldható meg, ha összeesküvést tételezünk köztük. A befogadó választók pedig idővel magukévá teszik a populista által sulykolt világképet, és a valóság történései a már előre meghozott ítéletek és szerepek

bármikor tetszés szerint helyettesíthető illusztrációivá válnak a számukra.

100. A populizmus szociálpszichológiája a következő logikai sorban épül fel: (1) a „mi” és „ők” megkülönböztetésével, illetve az utóbbi ellenségévé és minden bajok okozójává stilizálásával áldozattudatot generálnak; (2) az áldozattudat felmenti a populista választót a másokkal való törődés erkölcsi kötelezettsége alól, hiszen az áldozat („mi”) érdemel empátiát és nem a nem-áldozatok vagy az elkövetők („ők”); (3) a felmentés morális nihilizmushoz vezet, ami a „mi” csoporton kívüliek sorsával szembeni teljes érdektelenséget jelent; (4) a morális nihilizmus a szolidaritás elvetésével jár; (5) a szolidaritás elvetése teret nyit a nyílt önzésnek, az életében problémákkal szembesülő választó végre morális korlátok átlépése nélkül koncentrálnak csak a saját gondjaira, magára hagyva másokat; (6) az önzés kollektív egoizmusban ölt testet, ahogy a „mi” képzelt közössége válik a szolidaritás elvetésének legitimációs bázisává; és végül (7) a kollektív egoizmus kihúzza a morális talajt a közösségi érdekbiszámítás alól, hiszen a különböző társadalmi csoportok érdekeinek összegzésére (54-es pont) csak akkor van szükség, ha mások érdekeit legitimnek fogadjuk el és tekintetbe akarjuk venni. Összegezve, az ideológia kínálati és keresleti oldalát is figyelembe véve a populizmus a morális korlátok nélküli kollektív egoizmus politikai programjának ideológiai eszköze.

101. A populista olyan társadalmi problémákra, múlt- vagy jelenbéli eseményekre reflektál, amelyekben a szavazók anyagi érdekeik, bizton-

ság- és kényelemérzetük veszélyeztetését látják. Ebben a helyzetben a populizmus problémamegoldást kínál erkölcsi korlátok nélkül – míg a dogmatikus liberalizmus erkölcsi korlátokat kínál problémamegoldás nélkül. A dogmatikus liberalizmus gyakran tabusítja a globalizációval és a hazai társadalmi feszültségekkel kapcsolatos problémákat, és morálisan megvédi azokat, akiket ezek a problémák sújtanak. Bizonyos értelemben kölcsönös megvédelem láthatunk: a populisták az „ők” csoport tagjait jelölik meg minden problémájuk okaként, a dogmatikus liberálisok pedig a populista üzenetekre rezonáló szavazókat xenofóbnak, homofóbnak vagy még rosszabbnak hívják. Nem csoda, hogy az érintettek fogékonyvá válnak a populisták kényelmes megoldásai iránt. Ez a folyamat aláássa az emberek problémáival kapcsolatos észszerű diskurzus lehetőségét: a problémákat megélő emberek egyre inkább magukévá teszik a populista nézőpontját, látva, hogy a nem-populisták nem-hogy nem törődnek a problémáikkal, de még sértegetik is őket. Így amikor a populizmus népszerűségének okait kutatjuk, a populista narratíva „húzóhatását” együtt kell elemezni az a „tolóhatással”, amit a dogmatikus liberális hozzáállás fejt ki.

Eltérő utak:

a posztkommunista régió rezsimpályáinak sokfélesége

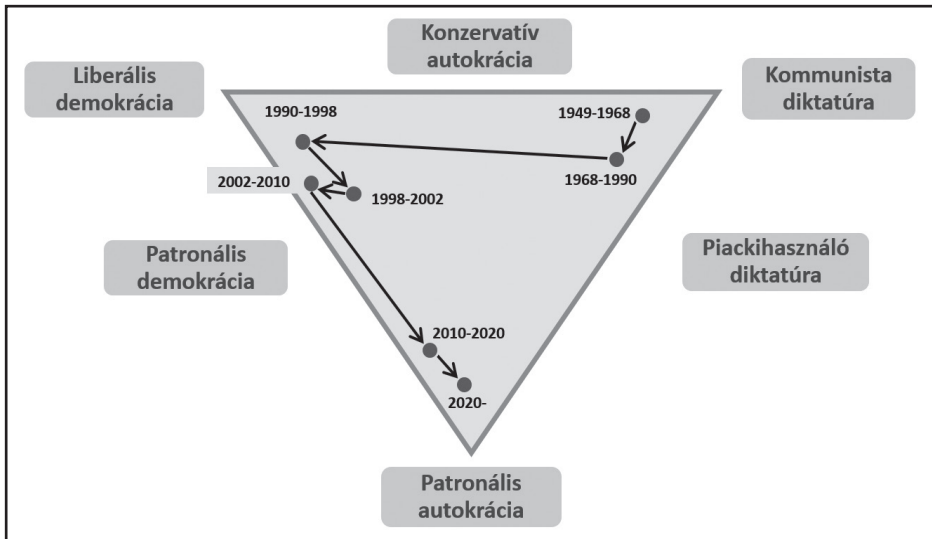
102. A kommunista diktatúra utáni átmenet különbözőféle rezsimeket eredményezett a régió országaiban. Az eltérő rezsimpályák vizsgálatakor a nyugati megfigyelők általában a személytelen intézményi környezetre koncentrálnak. Természetesen

maguk is tisztában vannak – az élittek szintjén – a személyek és a személyes kapcsolatok fontosságával, de rendszerint ezeket az aktorokat a formális titulusuk és kompetenciáik szerint azonosítják: többpártrendszeret látnak, nem patronális hálók versenyét, és miniszterelnököt, nem pedig csúcspatrónust. Azonban az eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a posztkommunista rendszerek vizsgálata kétszintes megközelítést igényel: egyszerre kell figyelembe vennünk (1) a személytelen intézmények szintjét, ahol a jogállam és a hatalmi ágak szétválasztásának *de jure* garanciái kapcsán beszélhetünk demokratikus vagy antidemokratikus átalakulásról; valamint (2) a személyes hálózatok szintjét, ahol a társadalmi cselekvés szférái *de facto* szétválásának foka, illetve ennek megfelelően az informális patronális hálók megjelenése vagy felszámolódása kapcsán beszélhetünk patronális vagy antipatronális átalakulásról. Amikor a tanulmány elején „makacs struktúrákról” beszéltünk, az ebben a terminológiában nem mást jelent, mint hogy a régió rezsimpályáinak egyes átmenetei csak a személytelen intézmények szintjén valósultak meg, míg a másik szinten nem ment végbe – a demokratizálással párhuzamosan – antipatronális átalakulás (13-as pont).

103. A rendszerváltás, ami a Kornai-féle általános rezsimtípusok – demokrácia, autokrácia vagy diktatúra – egymásra történő váltását jelenti, ugyanúgy lehetett a tranzitológia előfeltevéseinek megfelelő kétszintű átalakulás, amikor a demokratikus átalakulást antipatronális átalakulás is kísérte

(és liberális demokráciák alakultak ki), mint egyszintű átalakulás, amikor a demokratikus átalakulás nem járt együtt antipatronális átalakulással (és patronális demokráciák vagy autokráciák alakultak ki). A kommunista diktatúra utáni „első állomásra” érkezés, azaz a rezsimek elsődleges pályája a volt szovjet birodalom mindhárom történeti régiójában rendszerváltást hozott: az egy központú bürokratikus patronális kommunista diktatúrából a nyugati keresztény régióban több központú nem-patronális liberális demokráciák lettek (pl. Észtország), míg az ortodox és iszlám történeti régiókban vagy egy központú informális patronális autokráciák (pl. Kazahsztán), vagy pedig több központú informális patronális demokráciák keletkeztek (pl. Románia). Az immár nem kommunista, így a posztkommunista régió részének tekintendő Kínában azonban nem rendszerváltás, hanem modellváltás történt, az egypártrendszer kereteinek megváltozása nélkül lett az ország kommunista diktatúrából piacikhasználó diktatúra (15-ös pont).

104. A rezsimpályák első állomásáról a következőre történő átmenetet másodlagos pályának nevezük. Bár az előző pontban példaként hozott országoknak nem volt másodlagos pályája, és többé-kevésbé stabilan kikötöttek egy rezsimtípus közelében, amely országoknak volt, ott kivétel nélkül a szakirodalomban demokratikus visszacsúszásnak nevezett folyamat jeleit tapasztalhatjuk. Ezek egy része egyszintű átalakulás, és azon belül is csak a kísérlet fázisában van: Lengyelországban Kaczyński 2015 óta próbál antidemokratikus átalakulást véghez vin-

2. ábra: Magyarország rezsimpályája (1949–2020).

ni patronális átalakulás nélkül (azaz liberális demokráciából a konzervatív autokrácia irányába), Csehországban pedig Andrej Babiš 2013 után próbálkozott egy patronális átalakulással antidemokratikus átalakulás nélkül (azaz liberálisból a patronális demokrácia irányába). Oroszországban 2003-ra sikeres egyszintű átalakulás ment végbe, ahogy Putyin a több központú informális patronális demokráciát egy központú patronális autokráciává alakította, Magyarországon pedig 1998 után sikeres kétszintű átalakulás ment végbe két részben. 1998–2002 között az ország patronális átalakulást tapasztalt, amit 2002 után nem követett – a demokrácia liberális formájához visszavezető – antipatronális átalakulás. 2002–2010 között az ország a kormánypártok és a Fidesz informális hálói közötti egyenlőtlen patronális versengés jeleit mutatta. Ennek vetett véget 2010-ben Orbán, akinek a kétharmados győzelme után megkezdődött a rendszer anti-

demokratikus átalakulása több központú patronális demokráciából egy központú patronális autokráciába (2. ábra).

105. Egyszintű átalakulások jellemezték többnyire a régió „színes forradalmait”. A rezsiciklus Henry Hale által bevezetett fogalma ezt a jelenséget hivatott megragadni: egy versengő patrónus-kliens hálóak által jellemzett patronális demokráciában az egyik, éppen hatalmon lévő háló megpróbálja bebetonozni magát, elindul az autokrácia felé, de amikor a kísérletet – egy színes forradalommal – visszafordítják, nem a nyugati típusú liberális demokrácia nem-patronális világa jön el, hanem a patronális demokrácia versengő rendje áll helyre. Röviden az antidemokratikus átalakulást demokratikus átalakulás követi, amit azonban nem kísér antipatronális átalakulás. Ezt láttuk például Ukrajnában, ahol Leonyid Kucsma egy központú patronális hálójával fordult szembe a narancsos forradalom 2004-ben,

illetve Viktor Janukovics autokratikus kísérletével az Euromajdanforradalom 2014-ben. De hasonló folyamatok játszódtak le a kirgiz tulipános forradalom után 2005-ben és az örmény bársonyos forradalom után 2018-ban. Az egyetlen kivétel Grúzia, ahol a 2003-as rózsás forradalom után megválasztott Miheil Szaakasvili kormánya – ideológia-vezérelt, libertárius alapon – kísérletet tett egy antipatronális átalakulásra, amit viszont demokratikus átalakulás nem kísért. Így bár az állami kontroll visszanyesése komoly eredményeket hozott a hatalom & tulajdon rendszere hatalmi komponensének eliminálásával, a Szaakasvili-kormány Grúziát a konzervatív autokrácia irányába vitte el. A kormányt eredetileg támogató oligarcha, Bidzina Ivanishvili 2012-es kormányra kerülése óta pedig az ország visszatért a patronális demokrácia szokásosnak mondható rendjéhez.

106. A kihívás alatt álló patronális demokráciákban lezajlott, sikeres színes forradalmak lefolyása négy lépésben foglalható össze: (1) a hatalmon lévő patronális háló látványos módon felrúgja a közösségi érdekeszámítás demokratikus folyamatát (többnyire választási csalással); (2) a skandalum tömeges, legitimitást megkérdőjelező tüntetéseket eredményez (59-es pont); (3) a legitimitást megkérdőjelező tüntetéseket elkezdik kívülről támogatni olyan szereplők, mint nemzetközi civil szervezetek, kormányok és nemzetközi szövetségek is (pl. az EU); (4) ahogy a hazai és a nemzetközi szinten is elolvad a kormányzat támogatása, kénytelenek a forradalmárok követeléseit teljesítve lemondani.

A negyedik ponthoz különféle egyedi események vezettek, a parlament épületének tüntetők általi megszállásától (Grúzia, Kirgizisztán) az alkotmánybíróság tüntetőket támogató döntésén át (Ukrajna a narancsos forradalom során) az uralmi elit kulcsszereplőinek nyílt rendőri erőszakot követő elpártolásáig (Ukrajna az Euromajdan során). Kiépült patronális autokráciák azonban rendszerint nem színes forradalmak hatására buktak meg, hanem olyan okokból, mint az elitkohéziót kikezdő etnikai konfliktusok (Macedónia), a geopolitikai nyomásgyakorlás (Moldova) vagy – a régió első színes forradalma, a bulldózerforradalom sikerét biztosító – háborús helyzet (Szerbia). Hogy van-e esély egy országban még sikeres színes forradalomra – amely az ellenzék oldaláról mindig békés tömegmegmozdulásokat jelentett –, olyan tényezőktől függ, mint például az autokratikus stabilizáció mértéke (115-ös ponttól).

A rezsimsajátosságokon túl: ország-, közpolitika- és korszakspecifikus vonások

107. Az előző pontban számos olyan tényező előkerült, az etnikai törésvonalaktól a geopolitikai helyzetig, amelyeket korábban, a maffiaállam modelljének felállítása során nem említettünk. Ennek oka, hogy fogalmi keretünk elsősorban rezsimspecifikus vonásokkal foglalkozik: azokkal a tényezőkkal, amelyek a hatalom és autonómia viszonyait testesítik meg (uralmi elit, állam, politikai intézmények, a gazdaság politikával kapcsolatos működése stb.). Ezeket az elemzés szintjén világosan elválasztjuk az országspecifikus vonásoktól, ame-

lyeket az adott ország kultúrája (pl. etnikai törésvonalak), történelme (pl. országméret) vagy természeti adottságai határoznak meg (pl. természeti erőforrások, geopolitikai helyzet). Mindezek természetesen hatással vannak a rendszer működésére, azonban – egy egyszerű metaforával élve – a rezsimspecifikus vonások azt mutatják meg, hogy kutyáról vagy macskáról van-e szó, az országspecifikus vonások pedig azok, amik megkülönböztetik a csivavát a dán dogtól. Az alábbiakban ezekről a „fajtán belüli” különbségekről ejtünk szót, ami egyben azt is jelenti, hogy különböző adottságú országokban is lehet ugyanolyan típusú rendszer. Oroszország például mintegy 180-szor nagyobb, mint Magyarország; 14-szer nagyobb, soknemzetiségű népessége van; erőforrásokban gazdag; nem tagja az EU-nak; és a politikai erőszak jóval magasabb szintjét is jeleníti meg. Viszont ha a rendszerre koncentrálunk, a hatalom és autonómia logikáját tekintve nincs nagyobb különbség Putyin Oroszországa és Orbán Magyarországa között, mint '89 előtt a brezsnyevi Szovjetunió és a kádári Magyarország között volt.

108. Etnikai törésvonalakról akkor beszélünk, ha azok tömeg-mobilizációs erővel bírnak, illetve ha az elitek szintjén az etnikai identitás a meghatározó kötőanyag. A poszt-kommunista világban az etnikai törésvonalak gyakran a pluralizmus garanciái, azonban olykor erőszakos konfliktusokhoz is vezetnek. Az elemzés következő dimenzióit vehetjük fel: (1) a rendszerváltás után a soknemzetiségű országok feloszlottak-e homogénebb egységekre (mint Jugoszlávia); (2) ha az országok nem oszlottak fel, és etnikai alapú klánok,

azaz informális patronális hálók alakultak ki, azok dominálják-e a politikai teret (Romániában például a magyar kisebbséghez tartozó Romániai Magyar Demokrata Szövetség – RMDSZ – nem); (3) ha etnikai alapú klánok dominálnak, akkor azok képesek-e békét kötni (mint Közép-Ázsiában, leszámítva Tádzsikisztánt, ahol a megegyezés hiánya polgárháborúhoz vezetett); és végül (4) ha kötnek is egy ún. klánpaktumot, az egy központú vagy több központú uralmi elitet eredményez-e. Van, ahol néhány nagyobb törzsszövetség között egyensúlyoz a csúcspatrónus (pl. Kazahsztán), másutt a klánok hat-hét regionális csoportot képeznek, s ezek közül emelkedik ki egyiket erősebb csoport (pl. Türkmenisztán, Üzbegisztán), máshol viszont a százas nagyságrendű, elkülönülő helyi törzsek egy parlamentáris alkumechanizmus felé hajtják a politikai rendszert (pl. Kirgizisztán). Magyarországon az etnikai törésvonalak nem jelentenek egyben politikai törésvonalat. A cigányság elsősorban a különböző politikai erők általi megbélyegzés célpontjaként jelenik meg, amivel szemben erős érdekvédelmi szervezetek híján képtelen hatékonyan fellépni.

109. A volt kommunista titkosszolgálatok néhány országban képesek voltak önálló patronális hálóként túlélni a rendszerváltást. Ez a hálózat aztán vagy az állam nyílt vezetésére törekedett (pl. Oroszországban), vagy egy ún. mélyállamot hozott létre, melynek tagjai részint az újonnan alapított titkosszolgálatokban foglaltak el pozíciókat (pl. Ukrajnában), részint pedig az ismereteik révén kovácsoltak maguknak politikai és gazdasági tőkét. A volt titkosszol-

gálathoz köthető kompromatok világa (72-es pont) különösen az olyan országokban erős, ahol nem vagy csak részleges volt a lusztráció és a dossziényilvánosság, mint például Magyarországon. Hazánkban a titkosszolgálatok feletti ellenőrzés megszerzése a kezdetektől kulcskérdés volt a Fidesz számára, azonban 2006 után a kormányzó szocialisták felszámolták a szolgálatok „kétfelé – azaz a szocialisták és a Fidesz felé egyaránt – jelentünk” gyakorlatát. Ez a fejlemény felértékelte a Fidesz számára az olyan kétes titkosszolgálati tevékenységet végző magánvállalkozásokat, mint amilyen az UD Zrt. volt. Az ott foglalkoztatott obszitos titkosszolgálatiakat a Fidesz – 2010-es kormányra kerülése után – immár a hivatalos elhárító szervezetben reaktiválta. Pintér Sándor belügyminiszterként 2010-et követően már nem csupán a rendőrséget, hanem a titkosszolgálatokat is felügyeli, ami a rendszerváltás egy szimbolikus döntésének, a két testület elkülönítésének felszámolását jelentette.

110. Az országméret egy bizonyos pont felett nehézséget okoz a csúcspatrónusnak, aki egyre kevésbé tudja akár informális megbízottakon keresztül is egy központból irányítani a rendszerét (30-as pont). A regionalitás megjelenésével az egyiptamis patronális háló többszintes lesz, és egyes területek kormányzatai leképezik az uralom egész országra jellemző szerkezetét (25-ös pont). Ilyen nagy területű ország a régióban Oroszország és Kína, amelyek egyben birodalmi ambíciókat is megjelenítenek. Világszinten mindkét ország aránytalanságokkal küzd: Kínának a gazdasági hatalma

nagyobb a politikainál, Oroszországnak a politikai hatalma nagyobb a gazdaságinál. Oroszország regionális törekvései a következő technikákban jelennek meg: autokrácia-támogatás, mely az egykori amerikai demokrácia-támogatás mintájára a posztkommunista autokráciák létrejöttét és fennmaradását szolgálja; katonai beavatkozás, ami főként a Krím félsziget nemzetközi közösség által elítélt annektálásában nyilvánult meg; valamint Gazprom-diplomácia, amely annak a zsarolási potenciálnak a kihasználására utal, ami az ország energiaexportja révén létrejött aszimmetrikus függési helyzetekből fakad. Hazánk szempontjából érdemes kiemelni még a Putyin-rendszer olyan politikai zavarkeltést szolgáló tevékenységeit, mint az EU-n belüli populista pártok támogatása, valamint az álhírek üzemszerű, választások befolyásolását célzó terjesztése Európában és az USA-ban is.

111. Oroszország és Kína nem pusztán birodalmi ambíciókkal bírnak, hanem – Huntingtongal szólva – civilizációs magállamok is, amelyek a maguk civilizációs gravitációs mezejével meghatározzák a körülöttük lévő országok geopolitikai orientációját. A nyugati civilizáció elsősorban ugyancsak a hozzá tartozó országokat igyekezett integrálni, olyan civilizációs aktorok és technikák (10-es pont) révén, mint a NATO, ami katonai integrációt jelent, és az EU, amely a gazdasági és politikai integrációt hivatott megteremteni. Azonban az Európai Unió egy olyan félkész civilizációs mag, amit a rezsimhomogenitás illúziójára építettek: hogy a tagjai mind liberális demokráciák lesznek, és

a vitáik is a demokráciák keretein belüli érték- és érdekkonfliktusokból fakadnak majd. Ezzel szemben az EU rezsimheterogenitást mutat, tagjai között éppúgy vannak liberális, mint patronális demokráciák, valamint – Magyarország szerepében – egy patronális autokrácia is. Ez kikezdi az unió kohézióját, amelyet nem védenek adekvát védekező mechanizmusok. Miközben a hagyományos korrupció terén Románia és Bulgária mutatkoznak a legfertőzöttebb országoknak, a két ország egymást váltó kormányai egyaránt fenntartják erős elkötelezettségüket az EU iránt. Ezzel szemben az orbáni Magyarország egy olyan kihívás az EU számára, amely az EU jelentette értékközösséget egy számára kötelezettségek nélküli, folyamatosan fejhető járadékforrássá kívánja alakítani (113-as pont).

112. A politikai integráció kéz a kézben járt a világgazdasági integrációval is, az EU felé forduló posztkommunista államok esetében sokkal inkább, mint a volt szovjet tagköztársaságokban. Országspecifikus jellemzőként a gazdasági beágyazottság két dimenzióját érdemes elkülönítenünk: az FDI-függőséget, ami a külföldi működő tőke adott gazdaságon belüli alapvető szerepére utal, és az exportfüggőséget, ami az (elsősorban nyersanyag-) exportból származó bevételek szükségessége a nemzetgazdaság stabilitásához. Az exportfüggő patronális autokráciák számára, mint Azerbajdzsán, Kazahsztán vagy Oroszország, ez a tényező lehet rezsimstabilizáló és -destabilizáló elem is. Egyfelől komoly kitettséget jelent a nemzetközi piacok ingadozásainak az elosztható járadékok kapcsán, másfelől viszont

létrehozhatja a fent említett aszimmetrikus függő helyzeteket is. Az FDI-függőség egy olyan rendszer számára, mint a magyar, nagy rendszerromboló potenciállal bír, hiszen olyan gazdasági aktorok meghatározó tömegét jelenti, akiket – részint mobilitásuk, részint pedig a csúcspatrónus politikai elérésén kívül eső tőkeháttérük miatt – nem lehet az egy központú patronális hálóba bezsarolni. A csúcspatrónus érdeke, hogy ellenérdekeltté tegye a multinacionális cégeket abban, hogy autonóm erőforrásaikkal egy váltást támogassanak. Orbán a multik pacifikálását azok kooptálásával érte el (81-es pont), s bár ezen szereplők így erős üzleti csoportként tudnak Magyarországon lobbizni (60-as pont), a patronális háló alapvető működését nem kérdőjelezzik meg. Mi több, hozzájárulnak a rendszer – hazai gazdasági és európai szintű politikai – stabilitásához.

113. A patronális rendszerek a járadékelosztás kiterjedt hálózatain alapulnak (78-as pont), azonban különböző országokban eltérnek a járadékok anyagi forrásai. A patronális autokráciák egy része természeti erőforrásokból szerez elosztható jövedelmet, mint Oroszország és Azerbajdzsán; más országoknál, mint Magyarország, az olajjövedelmeket nemzetközi transzferek, köztük az európai uniós fejlesztési források helyettesítik. Sajátos források a pénzügyi rendszer fogadott politikai családhoz tartozó részei (tranzitállamosítással átvett, a vállalatbirodalmat hitelekkel ellátó magánbankok, a Magyar Nemzeti Bank kötvényprogramja és diszkrecionálisan elosztható profitja stb.), valamint forrás természetesen az ál-

lami költségvetés is. A hagyományos makroökonomiai megközelítésben a költségvetési deficit lefaragása vagy az adóbevételek növelése a fekete- és szürkegazdaság visszaszorítása révén mind a gazdaság egészséges működése felé mutatnak. Ha azonban felmondjuk az állam segítőkészségéről szóló axiómát (74-es pont), akkor azt látjuk, hogy a kvv-szektor „fehéredése” egy „elsötétetett” maffiaállam költségvetését hízalja, a jövedelmek elosztása felett pedig a csúcspatrónus – a költségvetési kontrollok leépítése, valamint a közbeszerzési rendszer átalakítása és fentről lefelé történő rendszerszerű befolyásolása révén – diszkrecionális alapon rendelkezhet.

114. A maffiaállam vezetője nem „kóbor”, hanem „letelepedett bandita” (*stationary bandit*): nem egyszerűen rabol, majd továbbáll, hanem folyamatos lerablások sorozatára rendezi be a rendszerét. Emiatt ügyelni kell, hogy a rezsím fennmaradjon, és őt magát se mozdítsák el a hatalomból (64-es pont). Ez vezet át bennünket a rezsím- és országspecifikus vonásokon túli harmadik és negyedik csoporthoz. A harmadik csoportot a közpolitika-specifikus vonások teszik ki, amelyek utalhatnak részint az egyes szakpolitikák konkrét tartalmára (az oktatási vagy egészségügyi rendszer sajátosságai, konkrét gazdaságpolitikai intézkedések, országspecifikus jellemzőkhöz kapcsolódó – például lusztrációs vagy nyelvtörvények stb.), részint pedig a szakmai elemzések tárgyát képező adatokra, mint a GDP-növekedés, jövedelemszint, várható élettartam stb. Az előbbiekre már utaltunk a 66-os pontban, az utóbbiak pedig egy patronális autok-

rácia számára csak annyiban számítanak, amennyiben hozzájárulnak a rezsím fenntartásához és stabilizációjához. Ugyancsak ebből a szemszögből érdemes átgondolni az elemzés szintjén elkülönített vonások utolsó csoportját, a korszakspecifikus vonásokat is. Természetesen egy bizonyos szinten minden – maga a rendszer is – az adott korszak terméke: patronális demokráciák és autokráciák a régióinkban a rendszerváltás után, az elmúlt három évtizedben jelentek meg. Azonban a vonások korábbi csoportjaitól világosan elválnak olyan, adott korszakban felmerülő tényezők, mint a rövid távú vagy ciklikus válságok (pl. járvány, háború, gazdasági válság), valamint a hosszabb távú hatást kifejtő kihívások (pl. digitális forradalom, klímaváltozás). Mindezek különféle korlátokat jelentenek a rezsímek működése számára, amelyekből persze képesek lehetnek lehetőséget is kovácsolni, mint Orbán a koronavírus-járvány kapcsán hozott hatalmi és vagyonosodási lépésekkel. Világos korlátot egyedül a masszív társadalmi ellenkezés jelent: a kockázatok minimalizálására a hatalomnak folyamatosan mérnie kell, hogy elért-e a szabad véleménynyilvánítás és a szabad választás lehetőségének visszavétele, intézményi manipulálása egy olyan szintet, amely biztosítja, hogy a választói akarat ne tudja kibillenteni a hatalmából a terjeszkedő maffiaállamot.

A maffiaállam fenntarthatósága: védekező mechanizmusok és a váltás esélyei

115. Egy rendszer demokráciából patronális autokráciába való átmenetét három lépésbe szakaszol-

hatjuk aszerint, hogy a demokrácia mely védekező mechanizmusait bontják le és semlegesítik. Ezek közé a mechanizmusok közé tartozik a hatalmi ágak szétválasztása, amely a teljhatalom elejét véve garantálja a rendszer plurális jellegét, valamint a civil társadalom négy autonómiája. „Civil társadalom” alatt nem pusztán az NGO-k autonómiáját értjük, hanem ide tartozik még a különböző szereplők eltérő üzeneteit közvetíteni tudó média autonómiája, az államtól, illetve az uralmi elitől független forrásokat biztosítani tudó vállalkozók autonómiája, valamint az állampolgári jogaikkal élni tudó polgárok autonómiája is. Amennyiben a védelmi mechanizmusok egyikét sem törték meg át, csak az erre vonatkozó szándék van meg, autokratikus kísérletről beszélünk. Ha sikerül az autokratikus szándékú szereplőnek politikai monopóliumra (pl. alkotmányozó többségre) szert tennie, és ennek segítségével a hatalmi ágak szétválasztását *de facto* felszámolják, akkor bekövetkezett az autokratikus áttörés. Ha pedig az áttörést követően már azok a társadalmi autonómiák is felszámolódnak, amelyek talarjáról kinóhetne egy komoly kihívást jelentő alternatíva, akkor beszélhetünk autokratikus stabilizációról.

116. A patronális autokrácia fenntarthatósága saját védelmi mechanizmusai erejétől függ. Ezek közé tartozik kézenfekvő módon az autokratikus stabilizáció, a civil társadalom autonómiájának megtörése vagy semlegesítése is az egy központú patronális háló kiterjesztése révén. Azonban a csúcspatrnusnak saját hálóján belül is biztosítania kell a stabilitást. Egyfelől biztosítania kell

a fogadott politikai családon belüli kikezdehetlenségét: nem szabad hagynia, hogy legyen alatta egy egyértelmű „második ember”, aki kézenfekvő módon váltaná őt az esetleges távozása esetén, valamint világossá kell tennie, hogy képes és hajlandó is az illojalitást büntetni (52-es pont). Másfelől a csúcspatrnus, bár országos szinten a hatalmi ágak szétválasztását felszámolja, a fogadott családon belül a hatalmi erőforrásokat világosan szétválasztja. Amikor Orbán lecsapott Lázár János miniszterelnökséget vezető miniszter és Spéder Zoltán oligarcha fogadott családon belüli összefogására, annak oka elsősorban – a média és végrehajtó hatalom kombinálásával – a hatalmi erőforrások új, alternatív erőközpont létrejöttével fenyegető egyesítése volt. Hazánkban ebből a szempontból csupán egy valódi anomália volt, Simicska Lajos személyében, akit illojalitása végett azonban már megfosztottak hatalmi erőforrásaitól, és azokat új, kvázi „profilisztia” oligarchák között osztották szét. Mészáros Lőrincnek a gazdaság minden szegmensére kiterjedő (és egyre hízó) profilja pedig csak azért lehetséges, mert ő maga Orbán Viktor: nem autonóm oligarcha, hanem a legfőbb poligarcha gazdasági strómanja.

117. A patronális autokráciák akkor bomlanak fel, ha az előző pontban említett tényezők valamelyike hiányzik vagy sérül. Az autokratikus stabilizáció hiánya tette lehetővé Örményországban, hogy az országot egy évtizedig uraló autokratikus rendszert leváltssa az ez alatt az idő alatt felnótt és hálózatosodott ellenzék 2018-as bársonyos forradalma. Henry Hale úttörő elemzése szerint a csúcspatrnussal szembeni várakoz-

zások is elengedhetetlen szerepet játszanak: ha a fogadott politikai család tagjai úgy látják, hogy a csúcspatrónus nem tudja az illojális viselkedést diszkrecionális alapon büntetni, az uralmi elit kulcsfigurái elkezdhetnek elpártolni tőle, alternatív patronális hálókat hozva létre. Ez a Hale által „bénakacsa-szindrómának” nevezett jelenség gyakran kapcsolódik kiélezett választási helyzetekhez, valamint a csúcspatrónust olyan, egyedi módon gúzsba kötő tényezőkhöz, mint egy háború (106-os pont) vagy saját előrehaladott életkora. Az öröklés problémáját a térség patronális autokráciái különféle módokon oldották meg, a csúcspatrónus által kinevezett örököstől (Azerbajdzsán) a csúcspatrónus fokozatos visszavonulását lehetővé tevő intézményi változtatásokon át (Kazahsztán) az egypiramisos patronális hálót kitevő klánok új vezetőt választó paktumáig (Üzbegisztán).

118. A váltás esélyei Magyarországon az adott intézményrendszeren belül korlátozottak. Bár az önkormányzatokban elért ellenzéki sikerek, az előválasztás, illetve a Fidesz centrális pozíciója révén kialakított háromosztatú politika tér megszűnése a váltás irányába mutat, továbbra is fennállnak olyan nehézségek, mint az aránytalan, manipulatív és csalást lehetővé tevő választási rendszer, a hatalommal szembeni ellenállás társadalmi tradícióinak hiánya, a dominált médiatér, valamint – nem utolsósorban – „az erős kötések ereje”, azaz a társadalom széles rétegeire kiterjedő patrónus-kliens viszonyokból fakadó függőségi helyzetek anyagi és szociálpszichológiai vetületei. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy még egy esetleges váltás

esetén is – amennyiben az jogfolytonos – megmarad a kulcspozíciókat, így az ügyészség és az ÁSZ vezetését elfoglaló politikai strómanok mandátuma, nem beszélve arról a vagyontól és cégbirodalomtól, amely – lévén a rezsim fő döntéshozó szerve nem a párt – formailag sem a párt és nem is az állam nevében van, hanem magánszereplők tulajdonában. Egy kormányváltás esetén csak a formális hatalom cserél gazdát, az informális háló fennmaradhat, amely túlélésének esélyeit a belső szereplők Orbánhoz való lojalitása mellett az újonnan alakult kormány intézkedései és határozottsága, választók és elitszereplők számára mutatott perspektivikussága is befolyásolja.

119. A demokratikus áttörés, azaz a hatalommegosztás intézményeinek és ezáltal a pluralizmusnak a feltámasztása az autokratikus stabilizáció fokától függően történhet választás útján vagy nem választás útján. Grúziában a nem-patronális, hanem konzervatív irányba mutató autokráciát választásos úton győzték le, Moldovában viszont láttunk arra is példát, hogy a vesztes csúcspatrónus vesztegetéssel egyszerűen „felvásárolt” annyi parlamenti képviselőt, amennyi a többségéhez kellett. Mindazonáltal a posztkommunista régió sikeres váltásai arról tanúskodnak, hogy – bármilyen körülmény tette is történelmivé az adott helyzetet – szükség volt egy olyan ellenzékre, amely kormánykritikai paradigma helyett rendszerkritikai paradigmát képviselt. Ez a paradigma négy részből áll: (1) az autokratikus rendszert támadja, és nem a „kormányt”, annak egyes minisztereit vagy intézkedéseit; (2) nem a hatalom által deklarált szakpolitikai elveket kriti-

zálja, hanem a hatalom- és vagyonfelhalmozás tényleges folyamatait; (3) a pártok stratégiai és a tömegek egyaránt a „demokrata ellenzék” és az „önkénturalmi rendszer” között látják a politika meghatározó törésvonalát; és (4) a civil társadalom fent említett szereplői is az ellenzék mellé állnak az egy központú elittel szemben, a demokrácia plurális rendjének helyreállítása érdekében.

120. A posztkommunista régió kormány- és rendszerváltásainak legfőbb tanulsága, hogy egy váltás nem jelent automatikusan antipatronális átalakulást is. Esterházy Péter a *Búcsúszimfónia* című komédiájában erről csak annyit mond, hogy „Elmentek az oroszok, mi meg itt maradtunk”. Azonban, mivel Magyarország a nyugati keresztény civi-

lizációhoz tartozik, a társadalomban kevésbé vannak jelen a szférák szét nem választásából fakadó informális normák, mint a posztszovjet társadalmakban. Ezért tudott '89 után hazánkban kialakulni és csaknem egy évtizedig működni egy liberális demokrácia. A magyar maffiaállam utáni idők kérdése, hogy szétesik-e az Orbán Viktor által vezetett informális patronális háló, illetve hogy lesznek-e mások, akik új hálókat hoznak létre a korábban a társadalom különböző szintjein meggyökeresedő patronalizmus romjain. Ami biztos, hogy a patronális hálók és rendszerek jellemzőinek és működési logikájának megértése nélkül nem lehetséges megtörni azok rendszer-meghatározó erejét – sem most, sem pedig a jövőben.

Szerzőink könyvei

